

СЭМЭН МААЙЫНАП

Биллиилээх
историк, фольклорист, этнограф Андрей
Александрович Попов
олоѳо уонна чинчийбит үлэтэ

2021 с.

1

**Андрей Александрович Попов
(1902—1960)**

Кириитэ

Саха Сирэ наука араас салаатыгар улахан кылааты киллэрбит үгүс дьонунан биллэр.

Биһиги биир дойдулаахпыт, Бүлүү улуунун Үгүлээтигэр төрөөбүт-үөскээбит, аан дойду фольклорун уонна этнографиятын наукатыгар сүдү кылааты киллэрбит биллиилээх фольклорист, этнограф, историк Андрей Александрович Попов аата кэлинни кэмнэ эрэ норуотугар киэнник биллэн-көстөн эрэр.

Үгүлээт нэһилиэгин сиригэр-уотугар күн сиригэр көрбүт, Нева өрүс кытылыгар куорсун аннынан наука үрдүк аартыктарын дабайбыт Андрей Александрович Попов төрөөбүтэ 100 сыла дойдутугар, 2003 сыллаахха улаханник бэлиэтэммитэ. Бу үтүөкэннээх киһи олохун бүтүннүүтүн хотугу норуоттар: сахалар, долгааннар, нганасаннар, ненецтэр, кеттэр, старожил нууччалар төрүт култуураларын үөрэтиигэ анаабыта.

Быйыл Андрей Александрович Попов төрөөбүтэ 115 сылын туолар. Уһулччулаах учуонай Андрей Александрович норуотугар биллибэккэ сылдыбыт үлэлэрин, кини биир дойдулааба, эмиэ биир биллэр-көстөр фольклорист Прокопий Елисеевич Ефремов – Ленинград куорат судаарыстыбаннай (антирелигиознай) архыыбыттан рукопистарын булан, сорохторун таһаартарбыта.

Учуонай чинчийэр үлэтин анал үөрэхтээхтэр син билэр эбит буоллахтарына, тус олохун туһунан сиһилии суруйуу, ахтыы суоһун кэриэтэ. Андрей Александрович Бүлүү Үгүлээтигэр төрөөбүт киһи буоларын быһыытынан, нэһилиэк ытык кырдыабаастара эрэ биллэр. Аймахтарын, бииргэ төрөөбүттэрин туһунан ахтыылары биэрбиттэрэ олус кэрэхсэбиллээх.

Прокопий Елисеевич Ефремов Ленинград архыыбыттан булбут матырыйаалларын: “Былыр тахсыбыт, дэннэ көстөр буолбут (библиографически сэдэх) кинигэлэри, төһө да бүтүн сойуус үрдүнэн буоллар, аһыйах ахсаанынан тахсар научнай сурунааллар ыстатыйаларын ааһааччы киэн арангата билбэт. Онон “Октябрь Суола” (уруккута) хаһыат эрдээксийэтин кытта сүбэлэһэн, төрүт култуураба аналлаах “Өбүгэлэрбит омоон суолларынан” балаһаны аһарга быһаарынныбыт...” – диэн туран, Андрей Александрович Попов чинчийбит үлэлэриттэн быһа тардан, хас да ыстатыйаны бэчээттэпитэ. Бу иннинэ Андрей Александрович үлэлэрин дьяһынан туран анаан-минээн ким да хаһыспатаба. Кини чинчийэр үлэтин туһунан биирдиилээн, кылгас ахтыылар эрэ бааллар.

Андрей Александрович үлэтэ олус киэн: норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйууга да, этнографияба да элбэх суруйуулардаах. Учуонай үлэлэрэ наукаба таһыччы улахан суолталаахтар. Кини элбэх саһа, сонун арыһылары онорбута. Ол курдук долгаан омугу аан бастакынан сиһилии чинчийэн, тылынан уус-уран айымньыларын хомуйан 1937 сыллаахха “Долгаан фольклора” диэн хомуурунньугу бэчээттэпитэ.

Таймыр национальнай уокуругар бэрт дуона суох ахсааннаах, аһа ууһун кэриэтэ нганасан омук олоһор. Урут кинилэр тустарынан ким да үөрэспэтэбэ. Андрей Александрович эмиэ бастакынан ити омук олоһун-дьяһабын, тылын-өһүн уратытын чинчийэн улахан үлэ суруйбута. Ол үлэтин биир түмүгэ, олус диэн баай сыһыарылаах, 1948 сыллааха тахсыбыт “Нганасаннар. Материальной култуура.” кинигэтэ буолар.

Андрей Александрович Попов саһа норуотун тылынан уус-уран айымньытын хомуйан, сурукка түһэрэн хаалларан өлбөт үйэлээбит улахан өгөлөөх. Ол түмүгэ – 1936 сыллаахха тахсыбыт “Якутский фольклор” хомуурунньук.

Андрей Александрович үлэтин биир ордук суолталааба – Боотулуу, Оноһосчут, Сургуулуку, Мангаас онтон да атын нэһиликтэртэн, барыта 10 ойуунтан 30 толору

кырыыны, эт кулгаабынан истэн суруйан ылбыта буолар. Мантан икки кырыыны Андрей Александрович нууччалыы тылбаастаабыта “Якутский фольклор” хомуруннукка бэчээттэммитэр. Ойууннар кырыыларын хайа нэһилиэк ойууннарыттан, кимнээхтэн суруйан ылбытын, 2006 сыллаахха тахсыбыт “Камлания шаманов” кинигэттэн билиэххэ сөп.

“Материалы по религии якутов бывшего Вилюйского округа” (1949) үлэтин түөрт гыммыттан биирэ – Герасимов Спиридон Герасимович – Отчуг уола Оноху ойуун “эттэтиитин” туһунан эбит. Ол эрэн бу суруйууну, саха аабааччыта, 1992 сыллаахха, сахалыы тылбаастанан “Саха ойууннара” кинигэбэ бэчээттэммитин эрэ кэннэ аахпыта. Нууччалыыттан сахалыы, аны төттөрү, философскай наука доктора, профессор Ксенофонт Дмитриевич Уткин – Нүһүлгэн тылбаастаабыт.

“Якутский фольклор” кинигэбэ нууччалыы бэчээттэнэн тахсыбыт ойууннар кырыыларын, кинигэтэ сэдэбэ бэрт буолан, дьон билигин да билбэт. Оччолорго бүтүн сойуус үрдүнэн тарбаамыт кинигэ диэтэххэ ахсаана 3500 эрэ эбит.

Андрей Попов олобун туһунан Үгүлээт нэһилиэгин ытык-мааны аарыма кырдыабаастара ахтылары биэрбиттэрэ улахан кэрэхсэбиллээх.

Танараһыт Поповтар төрүттэрэ

XVII үйэ алта уонус сылларыгар, Бүлүү сириттэн Сунтаар сиригэр – Попов Василий Егорович диэн иерей хайыһарынан кэлбитэ үһү. Кини нуучча сириттэн Улуу Устюгтан Саха сиргэр кэлбит. Тоҕо сир уларыыбыта биллибэт.

Үһүэйэннэ кэпсэнэринэн Сунтаарга олон, дьиэтин таһыттан, бырабыллыбыт өтөхтөн, бэрт элбэх үрүн көмүс манньыат кистэммитин булбут. Ити булбут кылаатынан, 1764 сыллаахха, олохтоох дьон күүһүн туһанан танара дьиэтин туттарбыт.

Саха сиригэр бырабысылаабынай христианскай итэбэл кирибитэ төрдүс үйэтигэр барда. Ол Саха сирин олобор-дьаһабар, култууратыгар, устуоруйатыгар бэйэтин умнуллубат суолун-иһин хаалларбыта. Сахаларга култуурунай-сырдатар үлэни, үөрэхтээһини нуучча бырабысылаабынай миссэнньиэрдэрэ, абабыттара киллэрбиттэрэ. Ол курдук бастакы церковнай-приходской оскуолалары аспыттара, сахалыы кырамаатыканы, кинигэлэри таһаартарбыттара. Сибэтиэй Иннокентий Вениаминов сабана “Евангелиены”, “Катехизиһи”, “Саалтыыры” тылбаастааһынтан сахалыы сурук-бичик сабаламмыта. Саха сиринээби епархияба Деонисий архиепископ 43 сыл устата сулууспалаабыта. Кини биһиги кырамаатыкабыт төрүттэнэригэр улахан үтүөлээх. Оттон Иаков епископ – “Якутские Епархиальные ведомости” диэн Саха сиригэр бастакы хаһыаты таһаартарбыта.

Танара үлэһиттэрэ саха дьонугар мантан да атын үгүс үтүөлээхтэр. Кинилэр ортолоругар Поповтар аймах биир бэлиэ, сүрүн болбомтону ылаллар.

Василий Егорович Попов бэрт киэн сиринэн тэлэһиэ сылдьан танара үөрэбин тарбаппыта. Кэлин протиерий буолбут. Кини Сүөдэр, Сэмэн, Дьаакып, Киргизэлэй диэн уолаттардааба. Өссө хас да оҕотун аата биллибэт. Бу түөрт уол Бүлүүгэ, Өлүөхүмэбэ танара дьиэтигэр үлэлээбиттэр. Маны таһынан Василий Егорович ииппит уола Ханчыахаан диэн саха киһитэ, Попов диэн араспаанньаны ылынан, биир биллэр-көстөр Поповтар төрүттэринэн буолбут.

Василий Попов бу уолаттарыттан бэрт элбэх халын аймах тэнийбит. Кэлин төрөөбүт оҕолор наукаба сыстан үлэлээн барбыттар. Дьаакып уола, сахалыы бастакы танара

кинигэтин онорсубут. П. К. Попов тылбаас хамыһыйатыгар киирсэн, хас да итэбэлгэ сыһыаннаах кинигэ сахалыы тылбаастанарыгар быһаччы өгөлөөх. Кини сиэнэ Григорий Андреевич Попов сүүрбэһис үйэ ортотугар, историктары үөрэтэр саха оскуолатын төрүттээччитин быһыытынан биллэр.

Григорий Андреевич Попов, аймаҕа Ф. И. Поповтан төрүттэрин туһунан (төрүччүтүн) сурунан ылбытын сүтэрэн кэбиспитэ үһү. Сүүрбэһис үйэ 50-с сылларыгар И. С. Попов онорбут Поповтар төрүттэрин туһунан төрүччү баара эмиэ сүһпүт. Онон инники өттүгэр, Андрей Александрович Попов – Поповтар, чопчу, хайа төрүттэриттэн сыдыаннаабын биллэргэ, чуолкайдыырга үлэ барара күүтүллэр.

Андрей Александрович Попов аҕата Александр Попов сахалыы бэрт үчүгэйдик билэр. Бүлүү улуһун Үгүлээтинтанаратын дьиэтин аҕабыта. Кэргэнэ нуучча-саха хаана булкуспут, Ылдьаа диэн аҕабыт кыһа. Онон Андрей Александровичтыа сиригэр, саха дьонун ортотугар, сахалыы эйгэбэ иитилибит, бэйэтин: “Мин сахабын...” – дэммит киһи.

Андрей Александрович Попов дьиэ кэргэнэ

Үгүлээт социальнай-култуурунай олоҕор, 1880 сыллаахха тутуллубут танара дьиэтэ улахан сабыдыалы онорбута. Бу танара дьиэтэ тутулуон иннинэ, 1860 сыллаахха чочубуна тутуллубут эбит. Ол туһунан “Якутия 1632-1917. Хроника, факты, события” диэн 2002 сыллаахха, Дьокуускайга тахсыбыт кинигэбэ суруллубут.

Ити кэмтэн ыла Үгүлээт дьонугар икки итэбэл баар буолбут. Танара дьиэлэрэ 1825 сыллаахха Александр I ыраахтааҕы “Олохтоох омуртар итэбэллэрин көмүскээһин туһунан” ыйаагынан салайтараллара. Онон сирдээх аҕабыттар олохтоох итэбэли атарахсышпат этилэр.

Үгүлээт танаратын дьиэтигэр Александр Попов диэн эдэр киһи, Ылдьаа аҕабыыкка лөчүөгүнэн кэлэн баран, кини кыһын кэргэн ылбыт уонна сааһын тухары аҕабыттаабыт. Аҕабыт Александр Попов анаардас олорор сиригэр эрэ буолбакка, Саха сиригэр хотугулуу-арҕаа энээрин эбэнкилэригэр, нуучча итэбэлин, култууратын, сиэрин-туомун киэнник тарҕаппыт киһи буолар. Икки, үс сыл буола-буола Таймыр, Анаабыр, Өлөөн энээр сылдыара үһү. Онно олохтоохтору танараҕа тиксэрэрэ. Оҕолору, дьону сүрэхтээн, аат биэрэн; кэргэннэммиттэри бэргэһэлээн, бырабысылаабынай танара дьиэтин үгэстэрин киллэрэрэ.

Үгүлээт дьонун кытта бииргэ алтыһан, кинилэр үгэстэрин ытыктыыра, ханна кэллэ да, доҕор-атас оностубут дьоннордоох буолара.

Ылдьаа аҕабыт кэргэнэ – саха дьахтара эбит. Онон Александр Попов саха анаардаах бааһынай дьахтары кэргэн ылбыт.

Үгүлээт олохтооҕо, 83 саастаах (2003 сылга) Докорова Татьяна Александровна кэпсириинэн, аҕабыт Александр Попов кэргэнэ – нууччатын хаана ордук баһыйбыт, ыраас сэбэрэлээх дьахтар эбитэ үһү. “Биһиги оҕо сырыттаһытына, “нуучча ийэбит” диэн дьон кэпсэтээччилэр” – диэн ахтан турар.

Сэбиэскэй былаас кэмигэр, аҕабыт Александр Попову кулаак онорбуттар. Элбэхтик эрдэйдээбиттэрэ, түүрдэйдээбиттэрэ үһү. Дьиэтин-уотун, баайын-дуолун барытын судаарыстыба туһатыгар диэн уопустаан ылбыттар. Поповтар кэтэх сүөһүлээх-астаах, сэниэтик олорбут ыал эбиттэрэ.

Александр аҗабыт оҗолоро Үгүлээккэ бастакынан үөрэхтэммиттэр. Онон нэһилиэк дьонугар – үөрэхтээх киһи өрө тутууларын көрдөрөн холобур буолбуттара. Ити да иһин, нэһилиэк дьоно, аҗабыт оҗолоро үөрэнэр кэмнэригэр, бэйэлэрин оҗолорун, төһө кыалларынан үөрэттэрэ сатыыр үгэстэммиттэр.

Аҗабыт уолаттара Иннокентий уонна Иероним таһара дьэтин сулууспатыгар үлэлээбиттэр.

Александр Попов кыргыттарын Аннаны уонна Нинаны Дьокуускай куоракка үөрэттэрбит. Попов элбэх билсиилээх-көрсүүлээх, дьонно-сэргэҕэ биллэр киһи эбитэ үһү. Кини оҗолорун Дьокуускайга, хайа эрэ аҗабыкка олордон үөрэттэрбит.

Анна Александровна уонна Нина Александровна үөрэхтэригэр сүрдээх кыһамныһаах, дьоҗурдаах оҗолор эбиттэрэ. Эдэр кыргыттар үөрэнэ сылдьан, баҗа өттүлэринэн санардыы уотугар-күүһүгэр киирэн тэриллэн эрэр быһаас араас куруһуоктарыгар кыттан барбыттар. Кыргыттар дьукаах олодор киһилэрэ аҗабыт буолан, сана тутулу сөбүлээбэт эбит. Ол да иһин, сонун сүүрээһинэ кытталларын сөбүлээбэккэ, аҗаларыгар үнсэн илдьит ыһпыт. Александр Попов, Ниналаах Аннаны Дьокуускайтан көһөрөн аҗалбыта үһү диэн кэпсииллэр. Ол эрэн кыргыттар кэлин төттөрү баран, салгыы үөрэнэн үөрэхтэрин бүтэрбиттэр.

1920 сылга Александр аҗабыт кыһа Анна – төрөөбүт нэһилиэгэр Үгүлээккэ бастакы оскуоланы аспыт. Анна Александровна – учуутал идэлээҕэ. Киниэхэ балта Нина, сурдьа Андрей көмөлөспүттэр. Нина Александровна эмиэ учуутал үөрэхтээҕэ.

Андрей Попов ити кэмнэ Боотулууга учууталлыы сылдьар кэмэ үһү. Ол үрдүнэн эдьийэ Анна Александровна оскуола аһарыгар улаханлык көмөлөспүт. Нэһилиэк кырдыаҗастара кэпсииллэринэн, сайынны өттүгэр Андрей Попов куруук Үгүлээккэ баар буолара эбитэ. Онон нэһилиэк олоҗо сайдыытыгар улахан биллэр суолтаны ылбыт киһи.

Айылҗаттан дьоҗурдаах, олус мындыр, ырааҕы өтө көрөр аҗабыт оҗолоро судаарыстыбаттан үбүлэммэккэ, бэйэлэрин баҗаларынан: үөрэтэр оҗолорун дьонноруттан эт, арыы үп хомуйан үөрэппиттэр. Оччолорго мөнсүйүөн аһан оҗолору үөрэтии – кэмигэр улахан ситиһии этэ. Ол эрэн, нөнүө сылыгар, олох кыһарҗаныттан, судаарыстыба кинилэр үлэлэрин өйөөбөтөбүттэн, үп көрүллүбэтэбиттэн, ити оскуола сабыллыбыт. Анна Александровна буоллаҕына Эдьигээн улуһугар учууталлыы барбыт.

Кинилэр кэннилэриттэн, соҗурууттан кэлэн баран, эмиэ мөнсүйүөн тэрийэн, аны Александр аҗабыт иккис уола Ванифатий үлэлээбит. Ванифатий Александрович Үгүлээттэн оҗо эрдэҕинэ үөрэххэ барбыт, онтон эмиэ салгыы байыаннай үөрэххэ үөрэммит. Ванифатий бэрт киэн, чиэски сирдэринэн тэлэһийбит. Аан дойду маннайгы сэриитигэр, ыраахтааҕы аармыйатыгар апыһарынан сулууспалаабыт. Ол сылдьан ньиэмэс омукка билиэн түбэспит. Билиэннэ үүрүллэр-үтүрүллэр да кэмигэр, үөрэхтээх, дьоҗурдаах киһи, онно да болҗомтоҗо үөһүгэр сылдыбыт: ньиэмэс байыаннай оскуолатыгар бэрэпэдэбээтэллээбит.

Сэбиэскэй быһаас букатыннаахтык олохсуйбутун кэннэ, хойут, Ванифатий төрөөбүт-үөскээбит Бүлүүтүн Үгүлээтигэр төннүбүт. Ванифатий төһө да отой кыратыгар үөрэххэ бардар, дойдутуттан уһун кэмнэ тэйдэр – сахалыы олус ыраастык сангарара үһү. Дьон ахтарынан, Ванифатий үрдүк дьулугурас унуохтаах, толору этгээх-сииннэх, хап-хара баттахтаах кыһаһабай киһи эбитэ. Оскуолаҗа оҗолору үөрэтэрин таһынан, кини өссө биэлсэр буолан, куорат эмтиэкэтиттэн эмп атыһалаһан ылан дьону эмтиир эбит. Оччотооҗу быһаас ыар тыһына кинини да тумнубатаҗа, онон уһуннук учууталлаабатах. Дойдутуттан

Үөһээ Бүлүүгэ, онтон салгыы эмиэ атын сиргэ барбыт. Кини ханан-ханан тэлэһийэ сылдыбыта чуолкай биллибэт. Бииргэ төрөөбүт эдьийэ Александра Александровна (Үгүлээт дьоно урут наар Суура диэн ааттыллара) кэпсиинэн Ванифатий – Дальнай Востокка хайа эрэ экспедиция үлэһитэ буолбут.

Ванифатий саахсаламмыт кэргэнэ суоҕа, ол эрэн икки кыыс оҕолоох. Степанида Ванифатьевна диэн кыыһа кэргэн тахсан Үөһээ Бүлүүгэ олохсуйбут: үс уол, икки кыыс оҕоломмут.

Иккис кыыһа Иванова Евгения Ванифатьевна эмиэ элбэх оҕолоох ыал ийэтэ буолбут.

Онон Андрей Александрович Попов хаан аймахтара билигин да олох үөһүгэр үлэлии-хамсыы сылдьаллар, танараһыт Поповтар удьуордарын салгыыллар.

Александра Александровна – лөчүөк Протопопов Михаил диэн киһиэхэ кэргэн тахсыбыт. Оҕоломмотохтор. Михаил Үгүлээттэн бара сатаабатах. Биир үксүн майгыта да үчүгэйин иһин, Сэбиэскэй былаас кэмигэр кыһарыйбатахтар, онон кулаак эһин буолбатах. Танара дьийэтэ сабыллыбытын кэннэ, сана тэриллибит кэпэрэтиипкэ, холкуос маннайгы тэрээһинигэр уонна оскуолаҕа үлэлээбит. Сүрдээх кыайы-хотуу үлэһит киһи эбитэ үһү.

Александра Александровна эмиэ дьон-сэргэ ытыктабылын ылыан ылбыт үтүө майгылаах дьахтар эбитин мэлдьи ахталлар. Суура балыһаҕа нуучча биэлсэрдэригэр тылбаасчыттаабыт, астарын астыра, олохтоохтор сиздэрин-туомнарын, тылларын-өстөрүн үөрэтэрэ.

Тихонов Никита Васильевич (“Үгүлээт дьоно-сэргэтэ” кинигэ ааптара) ийэтэ балыһаҕа остуорастыыр буолан, Суураны кытары балыһа уопсайыгар биир дьийэ олохтор. Сэри кэмэ буолан ас-танас тийбэт кырыымчык, кыһалҕалаах ыарахан кэмнэр эбиттэрэ. Суура кыра да сээкэйбуллаҕына, аһыттан матарбакка куруук, мэлдьи бэрсэрин, киһэ аайы олонхо кинигэтин ааҕарын наһаа сэнээрэн истэрин, бэйэтин суруйуутугар ахтар.

Кэлин, Гурьева-Седалищева Ирина Ильинична диэн Үгүлээт олохтооҕо, Бүлүү куоратыгар көһөн киирээригэр Александра Александровнаны бэйэтин кытта бииргэ киллэрэн олордубут.

Үгүлээт аҕабыта Александр Попов кэргэнинин биллэр-көстөр оҕолору иитэн таһаарбыттара. Попов аҕабыт оҕолоро Үгүлээт дьонугар-сэргэтигэр, төһө да оччотооҕу былаас атарахсыттар – улахан сэргэхсийиини, көмөнү онорбуттара. Кинилэр үтүө сабыдыаллара, нэһилиэк дьонун өйүгэр-санаатыгар өрүү баар, ааттара ахтыллар, үйэтитиллэр.

Андрей Александрович Попов олоҕун бэлиэ кэрчиктэрэ

Андрей Александрович Попов Бүлүү улуугар, Үгүлээт нэһилиэгэр 1902 сыллаахха сэттинни 8 күнүгэр, Үгүлээт аҕабытын дьийэ кэргэнигэр төрөөбүтэ.

Кытта төрөөбүттэрэ, аймахтара бары даҕаны улуус, өрөспүүбүлүкэ олоҕор улахан үтүөлээх дьон.

Поповтар дьийэ кэргэн сүрдээх бүгүрү үлэһит аймах этилэр.

Киэн, тупсаҕай оҥоруулаах дьийэлээхтэрэ-уоттаахтара. Саха ыалын сизэринэн бэйэлэрэ туспа хотонноох, сүөһүлээх-астаах сэниэтик олохтор дьонун-мааны ыал этилэр.

Александр аҕабыт оҕолорун кыра эрдэхтэриттэн саха сатыыр үлэтин барытын үлэлэтэрэ үһү. Андрей Попов ити үгэстэн эмиэ туораабатаҕа, бэрт кыратыттан дьизэ ис-тас үлэтиттэн саҕалаан, хара үлэ бары ымпыгар-чымпыгар тийэ билэн улааппыта. Поповтар оҕолоро кыраларыттан үлэбэ такаллыбыт буолан – тыа сиригэр дьонун кыһалҕатын өйдүүлэрэ, ол да иһин, кыаммат-түгэммит энээргэ куруук көмөлөһө сатыыр үтүө майгылаах буола улааппыттара.

Үгүлээт кырдыаҕастара ахталларынан, Андрей үөнү-көйүүрү хомуйан кэллиэксийэ, оту-маһы хомуйан гербарий онороро, наар айылҕаҕа сылдьарын сөбүлүүрү үһү. Кини оҕо эрдэбинэ Үгүлээккэ оскуола суоҕа, ол иһин Бүлүүгэ кириэн үөрэммит.

Оччолорго Бүлүү куоракка “Үрдүкү начальной оскуола” аһыллан үлэтирэ. Бу, учуулусса дэммит үөрэх тэрилтэтэ түөрт кылаастааҕа. Биер кылааһы икки сыл үөрэнэн түмүктүүлэрэ. Андрей – аҕыс сыл үөрэнэн бүтэрбит.

Андрей Бүлүү учуулуссатыгар саха литэрэтиирэтин төрүттээбит Алексей Елисеевич Кулаковскайга – Өксөкүлээх Өлөксөйгө үөрэммитэ. Алексей Елисеевич 1912-1915 сылларга ахсаан үөрэбин уонна бииһикэни үөрөппитэ үһү.

Бу кэмнэ өссө учуулуссаҕа үлэлээбиттэрэ: Социалистическай Үлэ Дьоруойа, кыраайы үөрэтээччи, Бүлүү кыраайы үөрэтэр түмэлин төрүттээбит Петр Хрисанфович Староватов, сахаттан бастакы үрдүк үөрэхтээх быраас А. Г. Потапов, бастакы идэтиибит хампаһыытар Марк Жирков уонна да атыттар.

Манньык чулуу дьонно уһуйуллан Андрей Попов үөрэбин ситиһиилээхтик түмүктээбит.

Андрей Бүлүү учуулуссатыгар да, Дьокуускайга да үөрэнэ сылдьан, хонньокуулун кэмигэр, норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйарыгар – Алексей Елисеевич Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй кырата суох сабыдыаллааҕа биллэр.

1922 сыллаахха Андрей Попов Дьокуускайдааҕы педагогическай хайысхалаах оскуола (учуутал симинээрийэтэ) иккис сүһүөбүн бүтэрэн баран, Үөһээ Бүлүү Боотулуутугар учууталынан аһаммыт.

Өссө Дьокуускайга үөрэнэ сылдьан, биллэр историк, Г. А. Попов салалтатынан Нуучча географическай обществотын Илин Сибиридээҕи салаатын, Саха сиригэр үөрэтэр түмсүүтүн үлэтигэр кыттан барбыт.

Сайынны хонньокуулугар дойдутугар кэлээт да, этнографияҕа уонна норуот тылынан уус-уран айымньытыгар матырыйаал хомуйан барбыт. Холобур, 1919 сыллаахха, сайын, Үгүлээт ырыаһыта, Амыһаахтан төрүттээх Николай Семенов – Боруоран тылыттан “Дьыл кэмнэрин туһунан ырыаны” (“Песнь о временах года”), Федот Уонна Алексей Яковлевтартан былыргы сэһэннэри, П. Васильевтан – Бэдьэкэттэн “Күрүн сонноох Кыра бухатыыр” (“Маленький богатырь в сером зипуне”) остуоруйаны, Иккис Күүлэт олохтооҕо Гавриил Афанасьевтан “Былыргы бухатыырдар уонна кыргыһылар” (“Сказание о древних богатырях и битвах”) диэн үһүйээни суруйан ылбыт.

Ити сайын, сынньалангар сылдьан хомуйбут элбэх айымньыларыттан сорохторо, 1936 сыллааха тахсыбыт “Якутский фольклор” диэн хомуурунньук кинигэтигэр бэчээттэммиттэр.

Андрей устудьуоннуу сылдьан, дойдутун, дьонун-сэргэтин наһаа ахтан кэлэрэ үһү. Сайын оҕолору мунньан оонньуу тэрийэрэ, төбүрүөннээн, тоҕуоруһан олорон кэпсээн, остуоруйа арааһын кэпсэтэллэрэ эбитэ.

Андрей Попов аны кыра эрдэбиттэн уруһуйдуур дьарыктааҕа. Дьон кини сүрдээх үчүгэйдик айылҕаны дьүһүйэрин ахталлар. Кэлин ити дьобура ордук сайдыбыт. Сынньаланар кэлэ сылдьан, баҕалаахтары анаан-минээн уруһуйдуурга үөрэтэр эбит. Оҕолор улахан туоска чоҕунан уруһуйдаталаабыттарын күрүөбэ ыйаталаан, дьон көрүүтүгэр таһааран сыаналатара үһү.

Үгүлээт орто оскуолатыгар өр кэмнэ дириэктэрдээбит, Норуот үөрэҕириитин туйгуна Иван Васильевич Яковлев уруһуйга эмиэ Андрей Поповтан үөрэммитин ахталлар. Иван Васильевич холустаҕа дьүһүйбүт уруһуйдара күн бүгүнүгэр диэри дьон кэрэхсэбилин ылыахтарын ылаллар. Кини уруһуйдарын Андрей Попов хара уот ааныттан улаханлык сэнээрбит, хайаан да анал үөрэхтээх киһи буоларыгар сүбэлиир эбит. Ити туһунан Иван Васильевич кэргэнэ, тыыл уонна педагогической үлэ бэтэрээнэ Анна Виссарионовна Буслаева бэйэтин ахтытыгар суруйбут.

Андрей Александрович 1922-1925 сылларга Боотулуу оскуолатыгар учууталлыы сылдьан, иллэн кэмигэр этнографияҕа уонна норуот тылынан уус-уран айымньытыгар матырыйаал хомуйбут. Тус олоҕун туһунан ахтытыгар: “Мин оскуолаҕа учууталлыы сылдьан, этнографияҕа сахалар олохторун туһунан матырыйаалхомууунан үлүһүйбүтүм, ити миэхэ 1925 сыллаахха Саха сиригэр Наркомпроһа, Ленинград Государственной университетигэр, этнография салаатыгар командировкаҕа ытарарыгар сылтах буолбута” – диэбит.

Ол кэмнээҕи Академической Комиссия, Саха АССР-ы үөрэтиигэ, олохтоох дьонтон научнай кадрдары бэлэмнээн таһаарар соругу туруоруммут.

Суруналыыс, норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйааччы Д. П. Афанасьев-Токоосоп кэпсииринэн, Андрей Александрович Үөһээ Бүлүүттэн Бүлүү куоратыгар учууталлар муньахтарыгар кэлэ сылдьыбыт. Онно улахан суолталаахтыл эппитэ үһү. Оскуолаҕа, оҕолорго саха фольклорун, сиэрин-туомун, итэҕэлин үөрэтиэххэ диэн туруорсубут. Онуоха улуус салайааччылара сөбүлээбэтэхтэр. “Аҕабыт уола оскуолаҕа быллыгы олох хаалыннаҕар кэстүүтүн, бэл ойууттары үөрэтээри гынар...” – диэн тыл этэн турбуттар. Улахан айдааннаах муньах буолбут. Андрей Александровичи өйөөччүлэр да бааллара, ол эрэн баһыйар өттө утарбыттар. Ити хабырыйсыттан, айдаантан сылтаан, Андрей Александрович оҕолору үөрэтэр бырааба кытарыбыһылла сылдьыбыт.

1925 сылга учуутала Г. А. Попов уонна 1925-1926 сылларга Саха сиригэр чинчийэр ССРС НА экспедициятын кыттылааҕа, Түгү өрүһү үөрэппит академик А. А. Григорьев сүбэлэринэн Андрей Попов Ленинград университетигэр этнография факультетыгар үөрэххэ барбыт. Дойдугар хомуйбут баай матырыйаалын онно илдьибит.

Устудьуон эрдэбиттэн биллиилээх учуонайдар – Э. К. Пекарская, Л. Я. Штернберги, А. Н. Самойловичи, И. И. Майновы кытары бииргэ чинчийэр үлэтин саҕалаабыт.

Ленинградка үөрэнэр сылларыгар Андрей Попов Саха сиригэр чинчийэр И. И. Майнов экспедициятыгар кыттыбыта. Ону таһынан Кунсткамера (МАЭ) Сибиридээҕи салаатыгар үлэбэ киирбит. Бу кэмнэ кини этнографияны үөрэтэр экспедицияҕа сылдьан Бүлүү сахаларын номохторугар, төрүт итэҕэллэригэр сыһыаннаах үгүс матырыйаалы хомуйбут. Кэлин Саха сиригэр омуктарыгэр дьиилэрин-уоттарыгэр, туттар малларыгэр тустарынан суруйбут ыстатыйалара Сибиир норуоттарыгэр атластарыгар киллэриллибиттэр.

Андрей Попов Ленинградка үөрэнэр сылларыгар, университетке биллэр-көстөр учуонайдар үлэлиллэрэ. Этнографияны үөрэтэллэрэ – ааттаах-суоллаах учуонайдар Л. Я. Штернберг, В. Г. Богораз-Тан, Д. К. Зеленин.

Попов ордук ыкса добордоһон сэбиэскэй этнографияны төрүттээбит Лев Яковлевич Штернберги уонна Владимир Германович Богораз-Таны кытары үлэлээбитэ. Бу улахан учуонайдар бэйэлэрин научнай үлэлэрин хаһан эрэ Сибиир сириттэн саҕалаабыттара. Богораз-Тан эдэр сааһыгар көскө Халыма уокуругар олоҕубута. Халыма чукчаларын туһунан араас хайысхалаах чинчийиилэри ыыппыта. Кини хотугу норуоттар итэҕэллэрин уонна ойууннарын туһунан үлэ суруйан турар.

Манньык чулуу дьоннор Андрей Александрович научнай үлэҕэ ылсарыгар улахан сабыдыалы онорбуттара. Кэлин Андрей Александрович Попов бу улахан учуонайдары бэйэтин тус чинчийэр суолун булларбыт учууталларынан ааттаталаабыта.

Андрей Александрович улаханньык ытыктыыр бастакы научнай салайааччыта Лев Штернбергтэн истибит, сурунан ылбыт, этнограф 10 кэс тылын олоҕун устатын тухары кэһилибэт “сокуон” оностубута.

Бу 10 кэс тылтан Андрей Александрович хаһан да туораабатаҕа, кини ол курдук бэйэтигэр кытаанах ирдэбиллээх, үлэтигэр чаччы бэриниилээх, чулуу киһи этэ. Олор манньыктар:

1. Этнография –киһи аймах уруккутун уонна билиннитин, бары норуоттары бары өттүнэн эргиччи үөрэтэр, бары наукалар туллар тутуахтара.
2. Бэйэбин бэйэн – норуотун, итэҕэлин, култууран – холобур буолар киһитинэн аабыныма. Өйдөө, бары киһи аймах, туохтан да тутулуга суох тэнин. Анаардас биир норуоту билэр киһи – биир да норуоту билбэт, анаардас биир итэҕэли, култуураны билэр киһи – бири да билбэт.
3. Этнография наукатын үрдүккэ тахсар, аат-суол ингэринэр үктэл кэрдийһин курдук санаама. Дьиннээх этнографынан буолуон сөп – наукаҕа, киһи аймахха уонна киһиэхэ улахан таптала ингэримит эрэ киһи.
4. Алта күн үлэлээ, сэтгис күн – түмүккүн онор. Киһи аймах уонна наука иннигэр бэйэн иэскин өйдөө.
5. Бэйэбин, төһөнү үлэлээбиккинэн дьон ытыктыырын туһугар – эн ытыктаа уонна умнума, олоххор уонна научнай үлэҕэр сүбэ-ама биэрбит, үөрөспит, такайбыт улуу дьонноргун.
6. Көтүмэх, үрдүттэн саба быраҕан быһаарыларгынан, сөбө суох кэтээн көрүүлэргинэн, түргэн тойонноһуннунан науканы өлөрүмэ.
7. Талан ылбыт идэбин этнографияны таннарыма. Этнография наукатын суолугар үктэннин да онтон туораама.
8. Плагиаты тумун.
9. Чугас киһин, атын норуоттар майгыларын, сиэрдэрин-туомнарын туһунан сымыйа көрдөрүүлэри сангарыма. Доборгун бэйэбинээҕэр ордук таптаа.
10. Чинчийэр норуоккар хаһан да, тус култуураҕын сыналаама. Кинилэргэ сэрэхтээхтик, харыстабыллаахтык, болҕомтолоохтук, олус кыраҕытык сыһыаннас. Кинилэр култууралара сайдыы алын да кэрдийһигэр турбутун иһин ытыктаа, оччоҕо ол омук бэйэтэ култуура үрдүкү таһымыгар дьулуһуо.

Бу манньык үтүө өйдөбүллэргэ тирэҕирэн Андрей Александрович Попов олоҕун бүтүннүүтүн Сибиир норуоттарын үөрэтиигэ анаабыта.

1929 сыллаахха Андрей Попов университеты ситиһиилээхтик үөрэнэн бүтэрбитэ. Бу сыл Этнография институтугар идэтинэн үлэҕэ ылыллыбыта уонна олоҕун устата, ханна да халбаннаабакка олус тахсылаахтык үлэлээбитэ.

1929 сылга Андрей Александрович Таймырга экспедицияға сылдьан туундараға олорор сахалар, долгааннар уонна нганасаннар олохторун уратытын, тылынан уус-уран айымньыларын хомуйуунан дьарыктаммыт.

Долгааннар тылынан уус-уран айымньыларын аан маннайгынан хомуйан, 1937 сылга “Долганский фольклор” диэн хомурунньугу таһаартарбыта. Кинигэҕэ ойууннар тустарынан, дьиэ сүөһүтүн туһунан кэпсээннэр, сэһэннэр, тылбаастар кирибиттэр. Кини долгаан үс олонхотун нууччалыы толору тылбаастаабытаити хомурунньукка бэчээттэммит.

Этнографияҕа матырыйаал хомуйарын таһынан өссө норуот тылынан уус-уран айымньытын сурунан ылар. Андрей Александрович үлэтин улахан суолтата – кини долгаан омок тылынан уус-уран айымньытын оччотооҕу ураты көрүнүн илдьэ сылдьар кэмигэр суруйуута, норуоттарын былыргытын олус үчүгэйдик билэр ытык дьону кытары сирэй көрсүүтэ буолар. Ол курдук сээркээн сэһэнньиттэр – Петр Аксеновы, Павел, уонна Василий Яроцкойдары, Степан Еремины, Константин Сидельниковы кытары көрсүһүүлэрин аатталыахха сөп.

Долгаан тылынан суруллубут бу үлэтин толору матырыйаала Н. Н. Миклухо-Маклай аатынан Этнография институтугар, Ленинградка (Санкт-Петербурга) архыыпка хараллан бэрт өтөрдөөннө диэри бэчээттэммэккэ сыппыт.

1935 сылга Андрей Александрович Поповка, диссертацияны көмүскэппэккэ эрэ, исторической наука кандидатын истиэпэнин инэрбиттэр. Ити курдук учуонай истиэпэнин быһа инэрии наукаҕа олус сэдэх. Чахчы, уһулуччу үлэлээх эрэ киһиэхэ итинник туорааһын оноһуллуон сөп.

1936 сылга Андрей Александрович Хотугу норуоттар Институттарын аспираннарыгар саха тылын үөрөппит.

1940 сыл күһүнүгэр Попов Ленинград университетыгар этнография кафедратыгар доцент буолбут уонна 1940-1952 сыллар усталарыгар, сэрии кэмигэр тохтуу сылдыбытын аахсыбатахха, лиэксийэ аахпыт. Манна кини “Былыргы аан бастакы олох-дьаһах” уонна “Этнография үлэтин миэтэттэрин” куурсун үөрөппит.

1936-1938 сылларга Тавгийскай этнографической экспедицияҕа кирисэн, кини иккистээн Таймырга барбыт. Ол үлэтин түмүгүнэн “Нганасаннар ыраас чуумнарын бырааһынньыга” ыстатыйа уонна “Нганасаны. Материальная культура” (1948. 1 ч.) монография бэчээттэммиттэрэ. Нганасаннар социальнай олохторугар, итэҕэллэригэр анаммыт кинигэтин иккис чааһа 1984 сылга тахсыбыт. Сибиир норуоттарын үөрэтиигэ, учуонай – кеттэр, ненецтэр, енецтэр тустарынан ыстатыйалара наукаҕа букатын сана арийыы быһыытынан биллэллэр.

Андрей Александрович “Нганасаны. Материальная культура” (1948. 1 ч.) кинигэтэ 3000 ахсаанынан тахсыбыт, билинни кэмнэ эмиэолус сэдэх кинигэ. Ааптар матырыйаалын Таймырга икки сыл сылдьан хомуйбут.

Андрей Александрович экспедицияҕа үгүс, араас эгэлгэ кыһалбалары барытын тулуйан сылдыбыта. Кини уон түөрт ыйы быһа туундара устун, барыта аҕыс тыһыынча килэмэтир кэринэ сири айаннаабыт: Дудинка (уокурук киинэ) – Норильск – Кресты (Пясин үрэххэ) – туундараҕа (хотугулуу Кресты “трактан” – Хатангаҕа).

Нганасан диэн, Красноярскай кыраайга Таймыр национальной уокуругар олорор, бэрт дуона суох ахсааннаах, аҕа уһун кэриэтэ норуот. Попов нганасаннар хас да ууска арахсалларын бэлиэтэбитэ: авамскай, таймырская уонна вадеевская – арбааны (губская)

уонна илинни. Икки сылы быһа Андрей Александрович бу омуктары кытары бииргэ олорон, кинилэр тылларын, күннээби олохторун-дьаһахтарын сиһилии үөрэтэн, олус диэн баай матырыйаалы хомуйбут. Нганасаннар тустарынан үлэтэ, оччотооҕу Сибиир кыра омуктарын туһунан саамай киэн, баай үлэ этэ.

Ити үөрэтии, чинчийии улахан суолтата – бу кыракый омуктар айылҕа хайдах айбытынан олорор кэмнэрин баттаһы уонна патриархальной родовой укулааттан сана олох укулаатыгар киирбиттэрин көрдөрүү буолар.

Андрей Александрович бу үлэтигэр манньк матырыйаалар бааллар: 800 хаартыска, олохторун-дьаһахтарын көрдөрөр уруһуйдар, 500 музейга аналлаах араас мал-сал, аны орнамент уруһуйдара туспа, тылынан уус-уран айымньыны суруйуу (тыл-өс, өс хоһоонноро, таабырыннар), космогония уонна религия туһунан бэлиэтээһиннэр, словарнай (4000 тыл), грамматическай уонна синтаксическай уратыларга матырыйааллар.

Ааптар нганасаннар олохторугар эрэ сыһыаннаах, урут Сибиир этнографиятыгар биллэ илик, ким да үөрэппэтэх улахан арийыыларын онорбута. Ол курдук кыыл табаныхайдах тоһуйан, илиминэн хаайан бултуулларын; кырсаны таас сохсоттон ылалларын; ону таһынан ас хаһаанар дьикти булуустарын; уруу буолар ураты тэрээһиннэрин; ойуун айыллыытын уонна да атын, хайа да омукка суох ураты көстүүлэри.

Андрей Александрович биир улахан үлэтинэн “Долгааннар итэбэллэрэ” диэн чинчийиэтэ буолар. Бу үлэ тула “Советская этнография” сурунаалга, 1952 сылга улахан мөккүөр тахсыбыт. Учуонай Ч. М. Таксами суруйарынан, ол кэмгэ итэбэлинэн “үлүһүйэр” этнографтары утары идеологическай охсуһуу барбыт. Андрей Александрович үлэтэ В. И. Ленин научнай эйгэбэ ирдэбилин кытта сөп түбэспэт, атыннык, тосту-туора, мөлтөхтүк көрдөрбүт диэн сэмэлээбиттэр. Попову сөбө суох, аһара баран халы-мааргы, улаханнык кириитикэлээбиттэр. Ол содулугар Андрей Александрович үлэтэ бэчээттэммэккэ антропология уонна этнография архыыбыгар хараллан сыппыт. Үлэни биллииллээх этнограф Г. Н. Грачева бэчээккэ бэлэмнээбит. Бу улахан чинчийиитигэр учуонай долгааннар былыргы итэбэллэрин, ойууннааһын, араас сир-туом туһунан суруйуулар киирбиттэр.

Оччотооҕу мөккүөр туһунан биллииллээх учуонай Ч. М. Таксами бу курдук ахтыбыт: “В своих выступлениях оппоненты, на мой взгляд, ставили задачу не только подвергнуть критике научные положения, содержащиеся в работе Андрея Александровича Попова, но и в какой-то степени дискредитировать традиционную этнографию. Все это было объяснимо. Андрей Александрович принадлежал к Ленинградской школе этнографов, исследования которых базировалось на глубоком знании культуры и языка коренного населения. Андрей Александрович Попов открыто высказал свою позицию с присущей ему принципиальностью и прямоотой. Он был против принижения традиционной этнографии и повсеместной переориентировки этнографов на изучение современности, прежде всего процесса социалистического преобразования, некапиталистического пути развития народов Севера и Сибири”.

Бу кэмтэн ыла Андрей Александрович олоҕор уустук кэмнэр саҕаламмыттара. Киниэхэ хайа да норуот олоҕун дьин кырдыктаахтык көрдөрүү – учуонай сүрүн ирдэбилэ этэ.

Бииргэ үлэлиир дьоно Андрей Александрович сүрүн уратытынан – бэрт кыраны да, ситэри чуолкайдаабакка эрэ түмүк онорботун бэлиэтииллэрэ.

“Долгааннар итэбэллэрэ” үлэтин Андрей Александрович олобун бүтэник сылларыгар суруйан түмүктээбитэ. Бу кээмэйинэн да сөбүмэр улахан үлэ – сыһыарылары аахпакка, массынкаба бэчээттэммитинэн 533 сирэй. Учуонай ити үлэтиттэн быһа тардан “Пережитки древних дорелигиозных воззрений долган на природу” ыстатыйаны “Советская этнография” сурунаал иккис нүөмэригэр 1958 сылга таһаартарбыт.

Мань таһынан икки улахан ыстатыйаны суруйбута: “Плетение и ткачество у народов Сибири в 19 и первой четверти 20 столетия”, “Жилище у народов Сибири”.

Сибиир атлаһыгар аналлаах “Сибиир омуртарын 19-20 үйэлэргэ бултуур тэриллэрэ” үлэтэ Этнография институтун архыбыгар уһуннук бэчээттэммэккэ сыппыт.

Андрей Александрович улахан уопуттаах, биллэр-көстөр музей үлэһитинэн эмиэ биллэр. Кини хомуйбут баай кэллиэксийэтэ, барыта 835 араас мал-сал – антропология уонна этнография музейын сыаналаах баайа буолан тураллар.

Андрей Александрович төрөөбүт Сахатын сирин олобо, култуурата сайдарыгар ис сүрүбүттэн ыалдьара. Бииргэ үөскээбит үөлээннээхтэрин, добор-атас дьонун наар ыйыталаһа, сураһа, билэ-көрө сатыы сылдыар үгэстээбэ. Саха сирин сана сайдан эрэр эдэр литературата, науката өрө тахсарыгар, элбэх научнай үлэ бэчээттэнэригэр көмөлөспүт улахан үтүөлээх.

Л. Н. Харитонов, О. В. Ионова онтон да атын биллэр чинчийээччилэр үлэлэрэ бэчээттэнэллэригэр эрдээктэр этэ.

Андрей Александрович Попов өр сыллар усталарыгар Георгий Устинович Эргини кытары бииргэ үлэлээбитэ, уһун кэмнэ суруйсуруттара. Ордук “Куруубай Хааннаах Кулун Куллустуур” олонхо тылбааһыгар дьаныһан туран үлэлээбиттэрэ. Ону сэргэ Попов икки туомнаах “Сахалар исторической сэнэнэрэ уонна кэпсээнэрэ” (1960 с.) хомуруунньук научнай эрдээктэрэ.

Георгий Устинович, Андрей Александровичы бөдөн учуонай да өттүнэн уонна киһи да быһыытынан улахан ытыктыра. Георгий Устинович ахтытыгар суруйбут: “Андрей Александрович көмөлөһөргө куруук бэлэм буолара, кини миэхэ мэлдьи, наар сүбэлиирэ, киэн билиитин үллэстэрэ. Манньк үтүө сыһыаны кини хайа баһарбэйэтин научнай үлэбэ сыһыарбыт киһиэхэ онороро, олус ирдэбиллээбэ, атын дьон үлэтигэр сүрдээх кырабытык, харыстабыллахтык сыһыаннаһара. Андрей Александровичы кытары бииргэ үлэлиир кэммэр, мин киниттэн элбэххэ, үгүскэ үөрэммитим, бастатан туран тылбаас ымпыктаах-чымпыктаах уустук үлэтигэр...”.

Андрей Александрович Попов – В. М. Ионов Сибиряковскай экспедицияба сылдьан суруйбут тиэкистэрин бэчээккэ бэлэмнээбитэ. Ол үлэ билигин да тахсыбакка сытар.

Андрей Попов олус үчүгэй уруһуйдүт быһыытынан биллэр. Түргэн үлүгэрдик, көрүөх бэтэрээ өттүгэр, сото тардан элгэлдытэн кэбиһэрэ үһү. Ол экспедицияба сылдьан уруһуйдаабыт уруһуйдарыттан да көстөр. Үлэтин сыһыарыларыгар барыта бэйэтин дьүһүйүүлэрэ киирбиттэр. Уруһуйдарын көрдөххө – чаччы, улахан худоһунньук үлэтэ буолара хараһа тута бырабыллар.

Андрей Александрович аны хаартыскаба эмиэ бэрт табатык, тупсабайдык түһэрэр дьобурдааба.

Учуонай, Хотугу омуртар материалнай култуураларын туһунан үлэлэрэ археологияба улахан суолталаахтар. Сибиир норуоттарын олобун, үлэбэ туттар сэптэрин-сэбиргэллэрин, саха ураһатын туһунан ыстатыйалары суруйбут.

Андрей Попов тус олоѳор да, научнай үлэтигэр да үгүс ыарахаттары көрсүбүт киһи. Ленинградка олорон кэргэннэммит. Оѳоломмотохтор. Кэргэнин Мария Васильевна Степанованы-Омелянскаяны сэрии кэмигэр, Ленинград блокадатын аас-туор ынырык күннэригэр сүтэрбит. Онтон ылата Андрей Александрович соѳотоѳун олорбут...

Төрөөбүт-үөскээбит дойдутуттан, Саха сириттэн тийибит дьон Андрей Александровичи көрсөн ирэ-хоро кэпсэтэллэрэ. Попов ыалдытымсаѳынан, майгыта сайаѳаһынан, эйѳэһинэн өрүү кэпсэлгэ сылдыра. Наар, мэлдьи дьонно көмөлөһө сатыы сылдыар үгэстээх киһи эбитэ үһү.

Андрей Александрович өр үлэлээбит хабыныатыгар, билингнэ диэри, кини олорбут мас кириэһилэтэ, портрета – үтүө киһиэхэ ытыктабыл бэлиэтэ, туоһута буолан хараллан туралларын истэн киһи эрэ долгуйар.

Андрей Александрович Попов манна суруллубут үлэлэрин таһынан атын да кыра омуктар тустарынан элбэх үлэлэрдээх. Холобур, Енисей норуоттарын (енисейские ненцы – юраки, кеты – енисейские остяки), туундара бааһынайдарын туһунан биирдиилээн норуоттары эмиэ үөрэппитэ. Учуонай Сибиир норуоттарын этнографиятыгар, фольклоругар бэрт элбэѳи чинчийэн, илиинэн суруйан хаалларбыта.

Андрей Александрович Попов үлэтэ Арассыыйаѳа эрэ буолбакка, Аан дойду этнографиятын, фольклорун наукатыгарсүдү баай буолар.

Этнография институтугар үрдүкү научнай үлэһит, Ленинград университеттыгар, хонуу этнографиятыгар профессор Андрей Александрович Попов 1960 сыллаахха күн сириттэн барбыта.

Андрей Александрович Попов өр сыллар усталарыгар унньуктаах үһун айаннары айаннаан, сындалѳаннаах сырыылары сылдыан – сахалары, долгааннары, нганасаннары онтон да атын омуктары сиһилии чинчийбит Арассыыйа биир биллииллээх, бөдөн учуонайа буолар. Кини төрөөбүтэ 100 сыллаах үбүлүөйүн биир дойдулаахтара, 2003 сылга, дьоһуннаахтык бэлиэтээбитгэрэ.

Андрей Александрович “Бочуот Знага” уордьан, “Ленинграды обороналааһын иһин” мэтээл онтон да атын, элбэх бырабыыталыстыбаннай наѳараадалардаах.

Билигин Бүлүү улууһун Үгүлээтин биир улахан уулуссата – Андрей Александрович Попов аатын сүгэр.

Биһиги, Саха сирин дьоно, маннык бөдөн, чулуу, Аандойдуга биллибит улахан учуонайдаахпытынан киэн туттуохпутун туттабыт!

Хаантыры аѳатын ууһа

Үгүлээт дьонун сорох өттө 17 үйэѳэ Өлүөнэ өрүс унуоргутуттан, Наахараттан кэлбит Хаантыры диэн киһиттэн сыдыаннаахтар. Хаантырыттан төрүттээх сүүрбэттэн тахса улахан аѳа ууһа баар.

Андрей Александрович Попов Наахара аѳатын ууһун туһунан улахан үлэлээх. Дьокуускай унуоргутуттан Наахараттан сир уларыян кэлбит Хаантыры диэн киһиттэн тоѳус уол оѳо төрөөбүт, ол онтон Үгүлээт дьоно-сэргэтэ төрөөн-үөскээн тэнийбит диэн бэлиэтээбит. Ол курдук ким кимтэн кииннээѳин, хантан хааннааѳын Андрей Александрович ити үлэтигэр сиһилээбит, чопчулаабыт. Анаардас бу да үлэтэ – Үгүлээт дьонугар улахан суолталаах, дьоһуннаах үлэ буолар.

Үгүлээт нэһилиэгэ Түн өрүс орто тардыытыттан, бу өрүс үөһээ баһынан бүтэ сыһыар диэри тэнийэн сытар. Нэһилиэк дьоно-сэргэтэ Түнгү батан, өрүс балыгын аһаан, арыларыгар оттоон, элбэх тыымпы күөллэри хорон түһэрэн, саха сизэринэн ынах, сылгы сүөһү ииттэн, байанайдаах баай хара тыаларыттан бултаан-алтаан олорубуттара.

Үгүлээт дьоно-сэргэтэ тобус түөлбэнэн тэнийбиттэр. Бу түөлбэ дьонун оттуур, бултуур, балыктыыр сирдэрэ үйэттэн-үйэбэ, үгэс быһыытынан аҕа уустарыгар сыһыарыллаллара.

Ордук 19 үйэ бүтэһик сылларыгар уонна 20 үйэ саҕаланытыгар, Үгүлээт сурахха-садьыкка киирбит айылҕаттан айдарыылаах араас дьобурдаах дьоннордоох этэ. Ол курдук олонхоһут, ырыаһыт-тойуксут; тимир, мас ууһа; ааттара ааттаммат хомуһуннаах ойуун, удаҕан, отоһут дьоннордооҕо.

Түөлбэ аайы ыал ынырыгар, норуот кэпсэлигэр сылдыар сүүнэлээх олонхоһуттар бааллара. Холобур, Амыһаахтан Даадаан, Боруоран; Этэкээнтэн Кынтаалыыр; Үөдэктэн Барыыс Өлөксүөйэп; улуу ырыаһыттар – Сакааһык, Бэдьэкэ; ааттара ааттаммат ойууннар, удаҕаттар – Хаптаҕас, Кыһыл кэргэнэ Кэтириин, Солторой, остуоруйа дойдутун бу баардыы кэпсиир аптаах тыллаах Маттанаа, ырыанан эмтиир Сэтирик, айыһыттартан көрдөһөн дьону үтүөрдэр иччилээх тыллаах Лэгэнтэй Донускуой.

Андрей Александрович Попов, бу манньк Үгүлээт аарыма кырдыаҕастарыттан, киэн сиринэн тайаан сытар аҕа уустарын ытык дьонуттан, бэрт элбэх сырыыны, айаны сылдыан, ардыгар хонон-өрөөн да сытан сиһилии ыйыталаһан, сурунан – Үгүлээт дьонун-сэргэтин, түн былыргы төрүттэрин туһунан улахан үлэ суруйбута. Аҕа уустарын көрдөрөр төрүччү онорбута. Ол үлэ сүннүүнэн Хаантыры аҕатын ууһун туһунан эбит.

Билинни эдэр сүһүөх ыччат, Андрей Александрович суруйбут үлэтэ, төрүччүтэ баар буолан, бэйэлэрин төрүттэрин түн былыргытыгар тийэ билэллэр.

Аны киһи ордук сэргиирэ, Андрей Александрович анаардас аҕа ууһун дьонун ситимнэрин төрүччү онорон тиһиинэн эрэ мунурдаммакка, Хаантыры уонна кини уолаттарын туһунан бэрт элбэх үһүйээннэри хомуйбут. Ол сурунан ылбыт норуот тылынан уус-уран айымньылары, билингэ диэри, уос номоҕор кэпсэл буола сылдыаллар. Холобур, оннук биир айымньынан Андрей Попов, отой оҕотук сылдыан, 17 саастааҕар, 1919 сыллаахха Федот уонна Алексей Яковлевтартан сурунан ылбыт “Сээпилэ” диэн үһүйээнэ буолар. Бу үһүйээни 1936 сыллаахха тахсыбыт “Якутский фольклор” хомурунньукка Андрей Александрович нууччалыы тылбаастаан киллэрбит.

Андрей Александрович Попов хомуйбут саха норуотун тылынан уус-уран айымньылары

Үгүлээт кырдыаҕастара ахталларынан, Андрей Александрович Попов бэрт элбэх дьонтон норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйбута үһү. Андрей Александрович сирэй көрсөн кэпсэппит сээркээн сэһэнньиттэрин туһунан, Үгүлээт ытык-мааны кырдыаҕастара ахтылары биэртэрэ олус кэрэхсэбиллээх.

Федот Павлов-Кынтаалыыр.

“Павлов Федот-Кынтаалыыр – олонхоһут, ырыаһыт, бэлэм айахтаах уус тыллаах, киирбит-тахсыбыт киһи этэ. Баай Дьаакыбылапка хамначчыттаабыта. Дьаакабылап

күн аайы от охсор сирин бэлиэтээн биэрэр эбит. Ону кини абааһы көрөрө. Арыга “Үрүн Төбөҕө” оттуу сылдьан сүтэн хаалбыта. Тыыта буоллабына Түг өрүскэ түгнэри уста сылдьарын булбуттара. Кыыстаах ойбун хаалларан баран, куоракка күрээбит. Куоракка киирэн биллэр атыыһыт Хабырыыйалапка хамначчыттаабыт. Куорат атыыһыттарыгар олонхолуур эбит. Түөрт сыл буолан баран, дойдутугар ат тардарынан таһаҕастаах кэлбит. Кырдьан баран, соҕомоҕун олон “барыта биш сиргэ барар” диэн собону кытары эти бишгэ буһаран сиирэ үһү. Кыһа Өрүүнэ сурабырар удаҕан этэ”

Афанасьев Т. И.

“Кынтаалыыр улахан олонхоһут киһи этэ. Сэттэ уонча сыл аасытын кэннэ кини хоһоонун билигин да өйдүүбүн:

Тэҥнээх олох кэлэригэр
Тэйэн бэриллэрэ буолуо,
Сөптөөх олох үүнэригэр
Сүтэн хаалыллара буолуо...

Саҕата уһунан, ыпсарылаах тылынан – кини тэҥнээбэ чугаһынан суоҕа”

Афанасьев Д. И.

Спиридонов Ньюкулай-Даадаан – биллэр көстөр олонхоһут, ырыаһыт.

“Аҕам олонхоһут, ырыаһыт этэ. Балга ыгырыкка барар буолара. Үөрүүлээх бэлиэ күнгэ – урууга, оҕо төрөөтөбүнэ, идэһэ сиэннэбинэ ыгыраллара. Бэрэбэ олобуппут. Сүөһүтэ элбэх этэ”

Спиридонова Ылдьаана – Даадаан кыһа

Харламповеv Ньюкулай-Хаптаҕас – ырыаһыт, олонхоһут, аата ааттаммат улахан хомуһуннаах ойуун.

“Хаптаҕас аҕыйах сүөһүлээх этэ. Бал аайы ыгырыкка сылдьара. Аһара үчүгэй ырыаһыт, олонхоһут. Кыыраыгар кутурдабына киһи куйахата күүрүүх курдук илбистээх, иччилээх ахан тыллаах киһи этэ”

Спиридонова Ылдьаана – Даадаан кыһа

Васильев Прокопий Васильевич-Бэдьэкэ (Бадьяк Баһылай уолабын, Бэрт Бэдьэкэ, Боотур Борокуоппай диэммин диэн ийдэбинэ оонньоон этэрэ үһү).

“Бэдьэкэ диэн улахан унуохтаах, киппэ быһыылаах-таһаалаах, саха киһитигэр үчүгэй дьүһүннээх, олус өйдөөх уонна сытыы тыллаах киһи. “Сиикэй талах” диэн сиргэ үрүгнэр

Сэбиэскэй былааһы утары этэрээт тэрийбиттэрэ. Ити этэрээккэ Бэдьэкэ ыстаап үлэһитинэн сылдыбыт. Үрүҥнэри утары охсуһууга Бүлүүттэн бартыһааннар этэрээттэрэ тахсыбыта. Бу этэрээккэ Үгүлээт кинитэ, кэнники Сэмизэнэп Ньюкулай-Боруоран (Андрей Александрович улаханник ытыктыыр, киэн туттан кэпсиир ытык-мааны кырдыабаһа) күтүөтэ буолбут Александр Николаевич Васильев-Халымыр тахсыспыта. Онно кыһыллар кыайбыттара. Амныыстыйаламмыт уонна Сэбиэскэй былааска эргин аабынынан сылдыр Бэдьэкэ кыһыл этэрээккэ сирдьиттээбитэ. Кэлин Бэдьэкэни үрүҥнэргэ ыстаап үлэһитэ буола сылдыбытын иһин хат туттуттара. Красноярскайга илдьэн өлөрбүттэрэ.

Бэдьэкэ ырыаһыт киэнэ ааттааба этэ. Хаантаар Сакааһык биир тиинги отутта ытан сыһан баран, ол мас төрдүгэр олорон ыллаабыт ырыатын үтүктэн ыллаабытын олус да сөбө истибитим.Тыла илбиһиттэн киһи уйадыһах курдуга...”.

Афанасьев Т. И

“Бэдьэкэни, ол кэмгэ Сэбиэскэй былааһы утары турбут кинини Андрей Александрович Попов өйөөбүт буолуохтаах, онон кини айымньытын суруйбута буолуо. Онтон атын тобо, былаас өстөөбө Бэдьэкэ айымньытын бэчээккэ таһаартарыай. Поповархыыбын үчүгэйдик, кыһаллан туран хаһыспыт киһи – Үгүлээт элбэх талааннаах дьонун айымньыларын буолуон сөп этэ”.

Тихонов Н. В.

“Үгүлээт дьоно-сэргэтэ” кинигэ ааптара

Андрей Александрович Попов, Васильев Прокопий Васильевичтан-Бэдьэкэттэн “Күрүн сонноох кыра бухатыыр” диэн остуоруйаны 1918 сыллаахха сурунан ылбыт. Андрей Александрович тута тылбаастыыр үгэһинэн нууччалыы сурукка түһэрбит.

Бу айымньы 1936 сыллаахха “Якутский фольклор” хомуурунньукка “Маленький богатырь в сером зипуне” диэн тылбаастанан тахсыбыт.

Алексеев Алексей-Сакааһык-Ырыа Хаантаар

“Сакааһык аакка-суолга киирбит, аатырбыт ырыаһыт. Алексеев Михаил Петрович-Дапсы суруйан турар: “Улуу тойуксуттар бааллар, оннообор биир лабааба олорор чыычаабы хоһуйан, үстүү түүннээх күн ыллыыр” – диэн.

Итикурдук Дапсы суруйбут кинитэ Үгүлээккэ, Амыһаах сиригэр – Сакааһык Өлөксөй. Кини өлбүтэ өр буолбутун кэннэ Үгүлээккэ үрүҥ апыһарынан сылдыан Бэдьэкэ, Сакааһык ыллаабыт ырыатын үтүктэн ыллаабытын Тимофей Афанасьев истибит.

Сакааһык тэнкэ тиит кылаан чыпчаалыгар тахсыбыт тиинги, саха чокуур саатынан отут төгүл ытан сыһан баран, ол тиит төрдүгэр мунгатыһан ыллаабыт ырыатын дьон уос номоҕо онгостон кэпсиллэрэ.

Аны туран, кини өрүскэ ууга түһэн өлө сыһан баран ыллаабыт ырыатын – ырыаһыт эрэ барыта үтүктэн туойара. Ол курдук дьон эрэ кэрэхсиирин, сөбөрүн курдук уустаан-ураннаан хоһуйар улуу тойуксут. Кини оҕолоруттан эһэлэрин дьобурун утумнаабыттар да бааллар. Сиэнэ Сахаар Уйбаанабыс үгүкүү тылын бэрт үчүгэйдик этэрэ. Дьобурун оҕо

эрдэжиттэн сайыннарбыта буоллар үчүгэй тойуксут киһи буолуоҕа хааллаҕа. Эмиэ кини сиэнэ, Үөһээ Бүлүү быраана Балбаара Өлөксүөйэбэ улуус эрэ иһигэр буолбакка, өрөспүүбүлүкэбэ биллэр ырыаһыт. Онон улуу тойуксут Сакааһык ураты дьобура кэлэр сүһүөх ыччатыгар тиийэ салҕана туруо турдаҕа.

Н. В. Тихонов

Кэлин, ырыаһыт буолан дьонно-сэргэбэ билибитин кэннэ Сакааһыгы – Ырыа Хаантаар диэн ааттыыр буолбуттар.

Ырыа Хаантаар биир биллэр ырыатынан – “Хаантаар уон сэттэтигэр ыллаабыт ырыата” буолар.

Бу ырыаны Ырыа Хаантаар бэйэтин үөрэнээччитигэр, эмиэ биир биллэр-көстөр тойуксукка Ньюкулай Сэмизэнпкэ-Амыһаах Боруораныгар ыллаан иһитиннэрбит. Сурук-бичик хото тэнийиэн иннинэ норуот тылынан уус-уран айымньыта киһиттэн киһиэхэ уос номоҕор эрэ бэрилиннэбинэ өлбөт дьылҕаланара.

Ньюкулай Сэмизэнп-Амыһаах Боруорана ааттаах олонхоһут, ойуун тылын-өһүн, кыырыытын бэркэ билэр, сэнээрэр киһи эбитэ үһү. Бу ырыаны Андрей Александрович кини тылыттан суруйбут.

Хаантаар Сакааһык тиини сыһан баран ыллаабыт ырыатын – Хаантаар уһуйбут ырыаһыта Боруоран тылыттан 1921 сыллаахха С. О. Оноопурап суруйбут. Айымньы хас да араастаах эбит. 1960 сыллаахха Андрей Александрович биир дойдулааҕа, фольклорист Прокопий Елисеевич Ефремов – Р. Н. Салдаатап диэн кырдыаҕас ырыаһаттан, иккис арааһын сурунан ылбыт.

“Хаантаар уон сэттэтигэр ыллаабыт ырыата” уонна “Хаантаар Сакааһык тиини сыһан баран ыллаабыт ырыата” иккиэн, 1977 сыллаахха тахсыбыт “Саха норуодунай ырыалара” хомуурунньукка киирбиттэр.

Ырыа Хаантаар ырыалара уос номоҕор билингэ диэри ыллана сылдьаллар. Дэлэбэ да, сахаларга “Хаантаар тиинэ буоллаҕай” диэн өс номоҕо үөскүө дуо.

Андрей Александрович Попов биир ытыктыыр ытык-мааны кырдыаҕаһа, Үгүлээт Амыһааҕар олорбут Сэмизэнп Ньюкулай – Амыһаах Боруорана буолар.

“Биһиги төрүппүт Сэмэн кинээс ийэтэ Татыйаас диһиллэрэ. Үгүлээти уонна Амыһааҕы барытын хабан кинээстээбит. Кини уола Сэмизэнп Ньюкулай-Амыһаах Боруорана ийэтинэн Букачаан сириттэн төрүттээх. Амыһаах сиригэр өйүнэн-санаатынан, дьонго көмөтүнэн, тылынан-өһүнэн да бас-көс киһи этэ.

Боруоран бары өттүнэн дэгиттэр дьобурдаах киһи быһыытынан биллэр. Тимир ууһа. Бэйэтэ күөртээх, уһанар тэриллээх. Быһаҕы, анньыыны охсор, солуур (күөс) тардар. Эмчит этэ. Ичээн, улахан хаанньыт, отунан эмиэ эмтиирэ”.

Алексеев Василий Макарович – Боруоран сиэнэ

“Боруоран ырыаһыт, ааттаах атыһыт. Үөһүнэн-тыанан барытынан эргинээчи. Элбэх сүөһүлээбэ. Хамначчыттанааччы. Сытыканна олорбута. Сайылыыр сирэ – Күүркээни. Дьонно-сэргэбэ үтүө санаалаах. Ыраас сүрэхтээх киһи этэ. Бэйэтэ

мунхалаах, мунхатын балыгыттан ирээтин эрэ ылара. Туох баарын барытын дьонго түнгэтэрэ”.

Испирдиэнэбэ Ылдьаана – Даадаан кыыһа

Андрей Александрович Попов, Боруораны эн-мин дэһэн үчүгэйдик билсибит киһитэ. Боруоран олус уус тыллаабын, ордук тутта хоһуйарын сөбөрө үһү.

Амыһаах Боруорана, Андрей Попову – сайынны хонньокуулун кэмигэр көстөн ааһар оттомноох, өйдөөх оҕону сүрдээбин сөбүлүүрү диэн кэпсириллэр. Хойутун-хойут сурукка киллэрэн аатын ааттатыабын өтө көрдөбө. Араа-бараа саасты дьон курдук, атах тэпсэн олорон, устар үһүн күнү быһа сэхэргэхэллэрэ эбитэ.

Боруоран тылыттан Андрей Попов, 17 саастаабар, “Дьыл кэмнэрин туһунан ырыаны” сурунан ылбыт. Бу айымны Андрей Александрович нууччалы тылбаастаабыта 1936 сыллаахха тахсыбыт “Якутский фольклор” хомурунньукка бэчээттэммит.

Айымныны академик А. Н. Самойлович ааҕан баран, улаханлык сөбөн-махтайан бу курдук суруйбут: *“Просмотренные мною прежние издания переводов якутских песен не содержат в себе ни одной, которая могла бы и по своей форме, и по своему объему, и по значимости своего содержания быть сравнена с песней настоящего сборника “О временах года”, записанной Андреем Александровичем Поповым после Октябрьской революции, в 1919 году, в Вилюйском округе. Отличаясь выдающимся художественными достоинствами, песня эта не только не имеет ничего общего с “примитивной” культурой, которую приписывали якутам Троцанский и другие, он, сохраняя в своих образах поэтическую традицию старинных произведений тойонской среды и будучи сочинена неграмотным импровизатором, отражает, по-моему, настроения новой якутской мелкой буржуазии, продолжавшей играть активную роль в Якутии и после Октябрьской революции”.*

Андрей Александрович Попов Үгүлээттэн сэттэ көстөөх сиргэ сытар Иккис Күүлэт нэһилиэгин сээркээн сэхэнньиттэриттэн эмиэ элбэх, норуот тылынан уус-уран айымнытын хомуйбут.

1921 сыллаахха Иккис Күүлэт олохтооҕо Хабырыыл Охоноһойоптон “Былыргы бухатыырдар уонна кыргыһылар” (“Сказание о древних богатырях и битвах”) үһүэни суруйбут. Тылбаастаабыт уонна “Якутский фольклор” хомурунньукка бэчээттэпит.

Андрей Попов Бүлүү куоратыгар үөрэнэ сылдьан хонньокуулугар кэллэбинэ, уус тыллаах дьон сэхэнин-сэһпэнин батыһа сылдьан истэрэ. Андрей саха оҕотун сиэринэн бары үлэни барытын үлэлиирэ. Поповтар сүөһүлээх-астаах ыал этилэр. Үгэс курдук от үлэтигэр сайыннарын үтүөтэ баранара, дьиэ ис-тас иирбэ-таарба түбүгэ да элбэх буолара. Кырдыаҕастар ахталларынан Андрей сүрдээх бүгүрү, хайа да үлэттэн иннэн-толлон турбат, сүрэхтээх-бэлэстээх баҕайы оҕо эбитэ.

Дьэ, бу курдук сылдьан, баара-суоҕа 15-17 сааһыттан, отой оҕотук киһи, норуот тылынан уус-уран айымнытын хомуйбутунан барбыт. Соло, быыс-арыт көһүннэр эрэ суруйар тээбиринин кыбынаат, баран хаалара үһү.

Аны оччотооҕу саҕа былаас дьоно Андрей Попов “былыргы хаалынньаҕ олох хаалбыт көстүүтүн” – араас үһүээннэри, ырыаны-тойугу хомуйарын сөбүлээбэттэрэ.

Андрей хомуйбут айымныларын чугас дьоно куттанан, дыксинэн кистээбиттэрин туһунан кэпсэл эмиэ баар.

Хомойуох иһин Андрей Александрович сурунан ылбыт бэрт элбэх норуот тылынан уус-уран айымньыта ыһылыннаҕа, сүттэҕэ. Ол туоһутунан – Кынтаалыыр, Даадаан, Хаптаҕас курдук, онтон да атын ааттаах-суоллаах улахан сэһэнньиттэр, биллэр-көстөр олонхоһуттар, ырыаһыттар айымньылары ханнык да хомуурунньукка кирибэтэхтэрэ буолар. Үгүлээт кырдыаҕастара Андрей Александрович Попов олус үгүһү, эгэлгэни суруйбутун кэпсириллэрэ. Ол онтон сорохторо, архыыпка хараллан күн бүгүнгэ диэри ханна да бэчээттэммэккэ сыттаһтара.

Боотулууга учууталлыыр кэмигэр Андрей Александрович бэрт киэн сиринэн тэлэһийэн, үксүн сатыы сылдьан, сурахха кирибит сээркээн сэһэнньиттэртэн үгүс айымньыны хомуйан сурукка түһэрбит.

1983 сылга тахсыбыт “Саха норуодунай тойуктара” хомуурунньукка “Суоһалдьыйа Толбонноох” диэн ырыа-тойук икки арааһа бэчээттэммит.

Биир арааһын норуот ырыаһыта Сергей Афанасьевич Зверев-Кыыл Уола уус-уран айымньы быһыытынан ыллаабыта кирибит. Иккис арааһын Андрей Александрович Попов сахалар итэҕэллэрин көрдөрөр айымньы быһыытынан суруйан ылбыта тахсыбыт.

Андрей Александрович “Суоһалдьыйа Толбонноох” диэн ырыа-тойугу Үөһээ Бүлүү улуһун, Оноһосчут нэһилиэгин олохтооһо Д. Касьянов диэн киһиттэн суруйбут.

Бу ырыа-тойук Попов “Бүлүү уокуругун сахаларын итэҕэллэрин историятын материаллара” диэн үлэтигэр кирибит. Айымньыны Попов биир күрүс, сэһэн курдук суруйбут. 1936 сыллаахха тахсыбыт “Саха норуодунай тойуктара” хомуурунньукка бэчээттэнэригэр устуруокаларга араартаабыттар, саналыы өссө чочуллан тылбаастаммыт. Андрей Александрович норуот ырыаларын суруйан хаалларбыта, дьонно-сэргэҕэ тиэрдибитэбиир ураты махталлаах суол.

Биллэр фольклорист Б. Н. Путилов, норуот манньк тойуктара – дьон былыргытын, бэйэтин тус норуотун устурууатын сөпкө өйдүүрүгэр, ылынарыгар туһалааһын бэлиэтээбитэ.

Андрей Александрович Попов уһун кэмгэ хомуйбут, сыралаһан муспут норуот тылынан уус-уран айымньытын түмэн, 1936 сыллаахха “Якутский фольклор” хомуурунньу бэчээттэппитэ – кини үлэтин биир сүрүн ситиһиитэ. Биллэн турар, манна кини хомуйбут үгүс айымньыларын сорохторо эрэ бэчээттэммиттэр. Бу хомуурунньукка саха былыргы тылынан уус-уран айымньытын арааскөрүнгэрэ кирибиттэр: кэпсээн, үһүйээн, ырыа, ойууннар тустарынан, өс хоһооно, таабырын, олонхо. Хомуурунньукка баар айымньылар – хаһан, кимтэн, киминэн суруллубуттара кинигэ кэннигэр чуолкайдык сурулла сылдьар. Ити айымньыны чинчийээчилэргэ улахан туһалаах. Хомуйуута уонна тылбааһа үксэ Андрей Александрович Попов киэнэ.

Хомуурунньукка Г. А. Неустроев (Ленинградтаағы суол-иис тырааныспарын институтун устудьуона) суруйан ылбыт хас да айымньыта кирибит. Ону сэргэ өссө биирдии айымньыны саха уолаттара Н. Романов (Ленинград педагогической Институтун устудьуона), Г. Никитин (Хотугу норуоттар Институттарын устудьуона) суруйбуттара тахсыбыт.

Хомуурунньугу түмээчилэр сүрүн сорукарынан – урут бэчээттэммэтэх айымньылары таһаара сатааһынынан эрэ мунурдаммакка – айымньы нууччалыы тылбааһыгар сахалыы тыһын сүтэрбэккэ дьон ааһытыгар тийиитэ буолар.

“Якутский фольклор” кинигэҕэ Андрей Александрович Попов суруйан ылбыт манньк айымньылары бэчээттэммиттэр:

1. Күрүн сонноох Кыра бухатыыр (остуоруйа).
2. Сээпилэ (үһүйээн).
3. Былыргы бухатыырдар уонна кыргыһылар (үһүйээн).
4. Чочукус ойуун туһунан үһүйээн.
5. Бэргэхэлээх ойуун (номох).
6. Дьыл кэмнэрин туһунан ырыа.
7. Дүгүр айааһааһына (ойуун кырыгыта).
8. Барыны үтэйи (ойуун кырыгыта).

Андрей Александрович Попов тылбаастаан киллэрбит айымньылары:

1. Дьылҕаны таайааччылар (остуоруйа).
2. Омоллоон (остуоруйа).
3. Мэник-Тэник (остуоруйа).
4. Албынчык-Күлүүк (остуоруйа).
5. Үчүгэйтэн-үчүгэй (остуоруйа).
6. Кээрэкээн-Мохсоху ойуун (үһүйээн).
7. Күннэр-дьыллар уларыыылары (ырыа).
8. Өрүс туһунан ырыа.
9. Тоҕо кэлбэт-барбат буоллулар (ырыа).
10. Кийиити алҕааһын (ырыа).
11. Өс хоһоонноро.

Биллиилээх учуонай А. Н. Самойлович: “Бу хомурунньукка түмүллэн киирбит, Хотугу норуоттартан биирдэстэрэ сахалар фольклордара – үгүс ааҕааччы улахан сэнээриитин ылла. Кэннэки кэмгэ, кэрэбэ-сырдыкка тардыһы, норуот былыргы тылынан уус-уран айымньытын сэнээри лаппа биллэн ээр...” – диэн суруйбут.

Улахан учуонай урут эпит ити этиитэ, биһиги күн бүгүгүнү кэммитигэр дьүөрэлэхэр. Хомуньууһум тутула баар эрдэбинэ былыргыны, ааспыты үөрэтиигэ болҕомто мөлтүү сылдыбыта. Эгэ ойуун ураты сиздээх-туомнаах кырыгытын сиһилии үөрэти суоҕа. Кэлин олох укулаата уларыбытыгар, тоҕуһуонус сыллартан бэттэх, норуот тылынан уус-уран айымньытын бары көрүгүн сэнээри, дьаныһан туран үөрэти саҕаламмыта.

Хас биирдии Аан дойду норуота бэйэтэ туспа, түн былыргыттан илдэ кэлбит тыллаах-өстөөх, эгэлгэ үгэстэрдээх. Норуотун ол үтүө сизрин-туомун, төрөөбүт төрүт тылын сүөгэйин-сүмэтин харах харатын курдук харыстаан, харааннаан илдэ сылдыар эрэ киһи – бэйэтин бу омук киһитэбин дэнэн бигэтик, тирэхтээхтик сананыан сөп.

Долгаан фольклора

Долгаан омук Хотугу норуоттар аҕыйах ахсааннаах омуктарын иһигэр киирсэр. 1979 сыллааҕы биэрэпиһинэн 5100 киһи эбит, оттон 1989 сыллааҕы биэрэпис көрдөрөрүнэн 6945 киһи буолбут.

Долгааннары маннай көрсүбүт учуонайдар –бу, туспа омук эээри тылларын баайа үкэ сахалыы эбитдиэн бэлиэтэбиттэр. Долгаан тыла, 80-с сылларга диэри, саха тыла түөлбөтүгүн уларыбытын курдук өйдөбүл баара. Биллиилээх учуонай Елизавета Ивановна Убрятова “Норильскай долгааннарын тыллара” диэн монографиятыгар:

“...долгаан тыла бэйэтэ туспа тюрк тылын аранатыгар киирсэр, сүрүн суолтаны саха тыла эбээн тылын кытта булкуспута ылар, тылларын бары салаатыгар (фонетика, морфология, синтаксис уонна лексика) уларыыы тахсыбыт...” – диэн суруйбут.

Долгааннар олорор сирдэрэ наһаа киэн буолан, тыллара ити курдук уустуктук сайдыбыт. Саха тыла үһүн кэм устатауларыйдар уларыян испититтэн туспа сана көрүнгүөскээбит буолуон сөп диэн сабаҕалааһын эмиэ баар.

Долгааннар отой өтөрдөөннө диэри суруга-бичигэ суохтара. Сэттэ уонус сыллар саналарыттан эрэ сыһыа сайдан барбыт.

Елизавета Ивановна Убрятова Норильскайга алын сүһүөх оскуолаҕа учууталлыыр кэмигэр, 1935-1937 сылларга долгааннарга экспедицияҕа сылдьан: 50 остуоруйаны, 119 ырыаны, 112 таабырыны – К. Н. Сулова, И. Ф. Попова, С. Яродской, А. К. Сидельников, Г. Н. Щукиндиэн норуоттарыгар биллэр-көстөр сэхэнньит дьонтонсуруйбут.

Ордук суолталааҕа диэн Елизавета Ивановна Убрятова сорох айымньылары урут Андрей Александрович Попов көрсүбүт сэхэнньиттэриттэн хомуйбута буолар. Ити тылынан уус-уран айымньы кэм-кэрдии ааһан истэҕин аайытын төһө уларыарын тэннээн, чинчийэн көрөргө улахан суолталаах.

Фольклорист Прокопий Елисеевич Ефремов 1964, 1968 уонна 1986 сылларга, Таймыр долгааннарыгар экспедицияҕа сылдьан элбэх айымньыны суруйбутун таһынанессө соробун магнитофонна устан ылбыт.

Бу сылдьан кини эмиэ, Андрей Александрович алтыспыт, кэпсэппит дьонун көрсүбүт. Ол курдук С. В. Еремин диэн киниттэн “Курпааскы уонна сордон сэриилэрэ” остуоруйаны магнитофонна устан ылбыт. Бу устуу тиэкиһэ, урукку Андрей Александрович суруйуу тунааҕар ордук дирин ис хоһоонноох уонна кээмэйэ лаппа үһүн эбит.

Андрей Александрович 1931 сыллаахха Р. Барахов диэн киниттэн “Оҕонньор уонна куобахтар” диэн остуоруйаны суруйбут. Остуоруйа иккис арааһын Прокопий Елисеевич 1964 сыллаахха С. В. Еремин диэн 64 саастаах киниттэн истэн сурукка түһэрбит. Остуоруйалар улаханлык уларыбатахтар.

1930-1931 сылларга Андрей Александрович экспедицията сылдыарыгар син элбэх олонхоһут баара үһү. Саастара ортотунан 71 сыл эбит. Кэлин 1960-с сылларга олонхоһуттар ахсааннара лаппа аҕыйаабыт, тарбахха баттанар хаалбыт. “Олонхоһут бэйэтин үлэтин иһин ханнык да үбү, манньаны ылбата... Олонхоһут олонхолуур – анал тэринии, дьаһаны кэнниттэн... Биллиилээх олонхоһуттар, үксүн кыһынны өттүгэр, ха да түүнү быһа олонхолуулар. Төһө да уһаабытын иһин, түмүгэр тийэ истиллэхтээх. Дьон ситэри истибэтэҕинэ, долгааннарга олонхоһут үйэтэ кылгыр диэн итэҕэллээхтэр. Сахаларга курдук, олонхо кэмигэр сэнээрээчи баар буолар” – диэбит Попов.

Андрей Александрович Попов хомуйбут олонхолорун тиэкиһин улахан парымаакка суруйбут – ханас өттүгэр долгаанны тиэкиһин, уһа өттүгэр нууччалы тылбааһын.

Андрей Александрович бэлиэтиринэн олонхоһут тус олобун өлүү бэскитигэр ыйыан сөп эбит. Ол курдук, улахан, иччилээх тыллаах олонхоһут олонхолуу олордобуна – абааһы аймаҕыттан күрэтэһэ кэллэрэ үһү. Абааһы санатын истээт, олонхоһут этэн тохтуохтаах: “Мин эйигин син биир кыайабын” – диэхтээбэ үһү ити кэннэ ураты тыл-өс этиллэрэ эбитэ. Абааһы улуу ырыаһыты кытары күрэс былдьаһарын туһунан үһүйээн сахаларга эмиэ былыргыттан баар.

Долгаан олонхоһуттара олонхолорун саас көтөр-сүүрэр кэлиитигэр уонна кыыл табаны бултуур кэмнэригэр олонхолооботторо үһү. Ол төрүөтэ – олонхоҕо (долгааннар

итэбэллэринэн) хоһуйуулар бары харамай, дьон-сэргэ, ардыгар, илэ кэстөллөрө эбитэ. Онтон куттанан көтөр-сүүрэр ыраабынан тумнан ааһар эбит. Оччоҕо бултуур бултара ханнара.

Хайа баҕар норуот бэйэтин тылыгар атын норуот тылын-өһүн эбинэн, инэринэн байытара мөккүөрэ суох. Андрей Александрович долгаан олонхото саха олонхотун кытта ыкса чугас, кинилэр үөскээбит төрүттэринэн биир ситимнээхтэр диэбит. Дэлэбэ да долгаан тылын – саха тылын түөлбэ тыла диэхтэрэ дуо.

Андрей Александрович Попов долгааннартан бэрт элбэх, норуот тылынан уус-уран айымньытын хомуйбут. 1930 сыллаахха Анна Бархатоваттан “Эр санаалаах Окуолай” олонхону, “Оҕонньор уонна эмээхсин”, “Анаар харахтаах кыыс” остуоруйалары, “Кыра чуумна дьон” үһүэни; Павел Яроцкойтан “Атын дойдуга түспүт киһи”, “Буоспа иччилэрэ”, “Үөһээ дойдуттан күтүөт”, “Кыыс кубулуйуута”, “Араас норуот хантан үөскээбитэ”, “Норильскай уолун сырыылары”, “Хаҕыс киһи”, “Көнүл уонна тутуллаах”, “Мүччү туттарааччы уонна кыһырымтаҕай ойуун” үһүээннэри суруйбут.

Андрей Александрович Роман Бархатовтан суруйан ылбыт “Үрүн Айыы кыһыгар суорумнуу” диэн үһүээнин – ойууннар тустарынан кэпсээннэ киллэрбит. Бу айымньы “Үрүн айыы” диэн Иван Голубчиковтан ылыллыбыт иккис арааһа (көрүнгэ) нууччалыы бэчээккэ тахсыбыт. Роман Бархатовтан өссө “Саамай оҕонньор кыһа”, “Сир иччитэ”, “Хайа иччититтэн оҕо”, “Түүлээх дьон” диэн үһүээннэри; Иван Голубчиковтан “Дьахтар уонна эһэ”, “Куба буолбут ойууннар” үһүээннэри суруйбут.

1931 сыллаахха Петр Аксеновтан “Ат уола Атламии бухатыыр” диэн олонхону суруйбут. Петр Аксенов айылҕаттан айдарыылаах, биһиги Сергей Афанасьевич Зверевпыт-Кыыл Уолун курдук улахан олонхоһут эбитэ үһү. Киниттэн өссө “Убай-балыс” диэн олонхону, долгааннар итэбэллэрин туһунан үһүээннэри ылбыт. Петр Аксенов бэйэтин, Александр Васильевич Еремин-Мөкүттээ (биллэр-көстөр олонхоһут) үөрэнээччитэбин дэнэрэ үһү. Александр Васильевич уола Иван Еремин эмиэ биллэр олонхоһут. Кини толорбут “Ат уола Атламии бухатыыр” (М. П. Харлампьев, 1964) уонна “Ини-бии Күмэрдээх, Үөстээх уонна Оттоной бухатыыр” (П. Е. Ефремов, 1964) диэн олонхолоро магнитофонна уһуллубуттар. Иван Еремин 12 олонхону, элбэх остуоруйаны билэр улахан уус тыллаах сэһэнньит киһи эбит.

Бу сыл, Андрей Александрович, Алексей Федосеевтан “Укукуут-Чукукуут оҕонньор уонна саһыл”, “Эмээхсин уонна саһыл тириитэ” остуоруйалары суруйбут.

Андрей Александрович Попов, Хотугу норуоттар Институттарын устудьуон кыргыттарыттан: Евдокия Ереминаттан “Аҕам, ийэм тустарынан ырыа”, “Бааска көлүөскэтин кээспитэ”, Агафья Дураковаттан “Обуруолаах Ылдьаанаҕа”, “Мүүлдэбэйи Мөлбөйөөнө”, Пимена Дураковаттан “Даадыгыр Даарыйа ырыата”, “Туустаах Тумус Туруйаана” диэн ырыалары суруйбут.

Андрей Александрович Попов долгаан норуотун тылынан айымньытын биэс салааҕа араарбыт:

– таабырыннар

- кэпсээннэр
- остуоруйалар
- үһүээннэр
- ырыалар

“Долгаан фольклора” хомуурунньугар киирбит айымньыларын кини жанрынан наардаабакка ис хоһооннорунан көрөн сааһылаабыт:

- кыыллар тустарынан кэпсээннэр
- ороспуойдар тустарынан
- ойууннар тустарынан кэпсээннэр
- араас үһүйээннэр
- ырыалар
- остуоруйалар
- олонхо

Андрей Александрович Попов долгаан тылынан уус-уран айымньытын үөрэтиигэ элбэх сыратын биэрбит учуонай буолар.

Кини “Долгаан сайтааннара” диэн үлэ суруйбута. Андрей Александрович sajtan диэн тыл долгааннарга туох суолталаабын ырытарыгар ити омук үһүйээннэригэр тирэҕирбит.

Араап омугуттан киирбит sajtan диэн тыл – абааһыны ааттыыр тыл. Бу тыл бары мусулмаан омуктарыгар, ол иһигэр Енисей уонна Хатанга үрэхтэр аттыларыгар олорор долгаан омугар эмиэ туттуллар эбит. Долгааннарга “шайтан” диэн тыл “ш” дорҕоон суоҕунан sajtan диэннэ кубулуйбут, “ш” дорҕоон “с” дорҕоонунан солбуллубут.

Арааптарган атына, долгааннарага sajtan диэн тыл суолтата, өйдөбүлэ уратытыгар. Sajtan – итэҕэлгэ сыһыаннаах ханнык эмэ мал. Ол эрэн бу мал бэйэтигэр хайаан да “icci” (иччи) ингэриммит буолуохтаах.

Хайа эмит мал sajtan буоларыгар ойуун иччи ингэрэр. Sajtan-ынан буолуохтарын сөп – айылҕа айбыт сээкэйэ, эбэтэр киһи онорбут туох эмит оноһуга.

Бастатан туран sajtan-нарга киирсэллэр кыракый таастар.

Ойуун ыалдьар киһиэхэ кыыраарыгар этэр эбит: “Эн чэгиэн сылдьан, хайа эрэ бэлиэ, ураты тааһы булбуккун, көрбүккүн уонна болҕомтоҕун уурбатаххын. Дьингэ, бу таас эн sajtan-ын – араначын эбит. Үлэригэр ааһыа, өскөтүн эн ити тааһы көрдөөн булан ылан бэйэн sajtan-ын гыннаххына”. Ыалдыа сытар булчукка анаан ойуун өссө этэр: “Мин түһээн түүл көрдүм, ити таас эйиэхэ анаммытын быһыытынан син биир таба тайаныан, тааһын – киһи курдук моһуоннаах буолуо, ону ылыан уонна тус бэйэҕэр анал sajtan оностуон, кини кыыл табаны табыллан бултуургар көмөлөһүө”.

Үһүйээннэ кэпсэнэринэн булчут тааһы булбут уонна кыыл таба тириитинэн “танас” тиктэрбит. Бултаабыт табатын очоҕоһугар хаан кутан баран, ойууну ынырбыт.

Ойуунтыл-өс этэн таастан бултууларыгар көмөлөһөрүгэр көрдөспүт уонна “танаһын” кэтэрдибит, таас үрдүгэр хаан кутуллубут очоҕоһун туппут. Ойуун алҕаан бүтүүтүгэр хааннаах очоҕоһу дүңүрүн кырыытынан (эбэтэр тимиртэн оноһуллубут куоҕас тумсунан) хай баттаабыт уонна ол чаккырыыр хаанна sajtan-ы тоһуйбут.

Ойуун этиитинэн, кыыл таба иһиттэн булуллубут ыйга уонна күннэ маарынныыр моһуоннаах таастар эмиэ ити курдук булка туһаныллар. Итинник таастары “бухатыыр” таастара диэн ааттыыллар эбит.

Мунхаҕа эбэтэр илимнэ ууттан хостоммут таастары эмиэ sajtan-нар диэн ааттыыллар. Ол таастар балык өлгөмнүк кэлэригэр көмөлөһөллөрө. Бу таастары ойуун балык

хаанынан, симэһининэн биһэ-биһэ алгыс этэрэ. “Иччилэммит” таастары балык тириитигтэн тигиллибит халаабыска уга сылдыаллара.

Өссө sajtan-ынан буолуохтарын сөп киһи харабар бырабыллар дыкти моһуоннаах, эбэтэр долгааннар олохторугар туох эмит бэлиэ өйдөбүлү хаалларбыт очуос таастар. Долгааннар ордук улаханлык киһи курдук моһуоннаах улахан таастарга сүгүрүүэллэрэ, бэлэх ажалан (булт тэрилиттэн туох эмит, тагас кырадаһына) уураллара уонна кыыл табаны өлгөмнүк өлүүлүүлэригэр көрдөһөллөрө.

Андрей Александрович бу дыкти сиэри-туому барытын илэ харабынан көрөн, истэн, суруйан, эбиитин өссө уруһуйдаан ылбыт.

Андрей Александрович С. С. Дураков диэн долгаан киһитигтэн бэрт дыкти үһүйээни суруйбут. Туундараба биир булчут – ала таастары sajtan гыммыта үһү.

Ол булчут биир үтүө күн кыыл табалары сонордоон, сырыы бөбөнү сылдьан баран, кураанах төннөн испит. Олус диэн сылайбыт. Ол иһэн эмискэ көрө түспүтэ, оол курдук, икки таба тураллар эбит. Булчут үөмпүтүнэн барбыт, ыкса чугаһаан баран өйдөөн көрбүтэ – ала таастар эбит.

Нөнүө күнүгэр булчут ити таастар ыксаларынан ааһан иһэн эмиэ табалары көрбүт. Үөмпүт, өндөйбүтэ били бэбэһээнни ала таастара буолбут. Булчут олус диэн дыктиргээбит, таастар анныларыгар кэлэн биир буулдьаны уурбут уонна: “Өскөтүн эһиги мин sajtan-нарым буолар ыйаахтаах буоллаххына, кыылы бултуурбар көмөлөһүн” – диэбит. Соһуйуон иһин, ити күн олус диэн табыллан бултаабыт. Итинтэн ыла булчут ол ала таастары бэйэтин тус sajtan-нарынан ааттаабыт.

Хете үрэххэ баар sajtan-хайа туһунан эмиэ биир дыкти маннык үһүйээн баар.

Былыр икки ини-бии олорбуттар. Иккиэн улахан ойуун эбиттэр. Убай куһаҕан майгылаах, кырата үтүө санаалаах.

Биирдэ убай уол уоспа ыарыыны тутан ылан хаайан кэбиспит. Уоспа үс сыл хаалла сыппыт, улаханлык ытыыр-сонuur эбит уонна саанара: “Мин манна кыаттаран сытабын, ол эрэн тобус уон тобус кубулҕатым баар. Мин тахса сатыырым буоллар тахсыам этэ, кыракый кыымчаан да буоламмын...” – диирэ. Итинник ааттаһар, суланар тыллары истэн кыра уол убайыттан уоспаны босхолоуругар көрдөспүт. Инитэ истэ да барбатах. Онуоха туран кыра ойуун уоспаны бэйэтэ босхолообут, хаайылла сытар сириттэн таһаарбыт.

Уоспа улахан уолу сонно тута сиэн кэбиспит уонна эппит: “Мин үһүн кэм устата бохсулла сыппытым соболоно суох хаалбат, кырдыга эһиги буруйа да суох буолларгыт өйдүөх тустааххыт, миигин хаайар тугунан туолуйуон”. Ити курдук сангараат уоспа атаһа балай барбыта үһү.

Сотору улахан сут турбут, дьон хоргуйан иэдэйбиттэр, биир да кыылы бултаабатахтар. Ыксаан бары түмсэн сүбэлэспиттэр. “Тоҕо уоспаттан сылтаан Сир Иччитэ биһиэхэ, дьонно кыһырда?” – диэн санаа бөбөбө түспүттэр. Ити кэннэ ойууну кыырдарбыттар. Онуоха Сир Иччитэ дьонно туһаайан: “Мин эһигиттэн хайдах кээр хайыһахпыный? Эһиги уоспаҕа онорбут буруйгут ханна барыай? Кини үс төгүрүк сылы быһа иэйбитигтэн-туойбутуттан куттанан, от-мас иччилэрэ ыраах күрэммиттэр,” – диэбит.

Ойуун Сир Иччитигтэн үһүннүк көрдөспүт. Кэмниэ-кэнэбэс Сир Иччитэ аһыммыт уонна эппит: “Мин эһиэхэ урукку уйгу олоххутун эргитиэм, өскөтүн миэхэ күн сыдыаһын курдук кэрэ дьүһүннээх кыһы бэлэхтиир буоллаххытына”.

Бу кэмнэ биир дьаданы долгаан, ураһатын ураатыттан мунур буруону өрө тараадытан, суос-соботох кыһын кытта олорбута үһү. Сир Иччитэ ону ыйбыт. Онуоха дьон кыыс

афатыгтан көрдөспүттөр. Улгум дьаданы муннаах хайаахтыа баарай, кыһын Сир Иччитигэр биэрэригэр эрэ тийбит. Сөбүлэспит.

Ойуун ыйытынан ыраас, мап-манан таба нюгунан (чуум сабыгыта тири) чуум туппуттар. Бары сүбэлэһэн кыахтара тийэринэн кийииккэ анаан бэлэх-туһах муспуттар. Болдьоммут күнгэ, ойуун кыырбытын кэннэ, кыһы сир симэбин курдук симээн барануучахха олордубуттар, элбэх табаны сэтиилэппиттэр уонна күн тахсар сирин диэки утаарбыттар. Кыыс баран иһэн хайаҕа тахсыбыт. Ол тахсаатын кытта, эмискэ – киһилиин, уучахтыын, сэтии табалардыын араас моһуоннаах таастарга кубулуйан хаалбыттар. Онтон ылата ити таастары sajtan-нарынан билинэллэр. Бу үһүйээни Андрей Александровичка, Пясин үрэх таһыгар олорбут Р. Д. Баркатов диэн киһи кэпсээбит.

Sajtan-ынан буолуохтарын сөп – үүнэн турар мастар. Кинилэр киһи аймаҕы араас ыарыылартан көмүскүүллэр диэн өйдөбүллээхтэр эбит.

Уоспатурбут кэмигэр ойуун: “Ол сиргэ, киһи батан аһар “дьөлөҕөстөөх” мас үүнэн турар. Уоспаттан харыстанар туһуттан, таҥастыын-саптыын ол дьөлөҕөс иһинэн аһын” – диирэ үһү.

Норотов диэн долгаан Андрей Александровичка sajtan маһын туһунан биир дыктини кэпсээбит: “Хотой үрэххэ баар хайаҕа sajtan маһа диэн дыкти мас үүнэн турар. Бу мас биир мутуга дуга курдук эриллэн сиргэ батары түспүт, онтон өрө үүнэн тахсыбыт. Саас биһиги көһөрбүтүгэр табалыын баҕастыын бары ити дуга курдук үүммүт мас мутугун иһинэн аһабыт – оччоҕо биһиги ыраастанабыт, табалыын бэйэлиин араас ыарыы буулаабатын туһугар көмүскэл ылабыт”.

Sajtan-нарға киирсэллэр киһи онорбут араас маллара: тириинэн бүрүллүбүт мас табалар, мастан оноһуллубут киһи моһуона (бу оноһуктар кыра кээмэйдээхтэр, оҕо оонһууругар майгынныыллара үһү). Мастан оноһуллубут киһи моһуоннарын bajanaj-дар диэн ааттыыллар эбит, кинилэр булчут булка табылларыгар көмөлөһөллөрө.

Бултуу барыахтарын иннинэbajanaj-дарын сыанан аҕаан баран, үөһэ быраҕаллара, хайа энгэринэн сиргэ олоро түһэриттэн сылыктаан бултара табылларын, табыллыбатын билгэлииллэрэ. Түн былыр булчуттар бултуу баралларыгар bajanaj-дарын көхсүлэригэр бааналлара үһү. Табыллан бултаахтарына ити sajtan булбут bajanaj-дарын өлөрбүт табаларын хаанынан аҕыыллар уонна сыа тооромоһун баайаллар эбит.

Балык тириитинэн бүрүллүбүт кыракый мас балыктары илимнэ ингиннэрэллэрэ. Онтуларын эмиэ sajtan диэн ааттыыллара үһү. Бу үгэс – өлгөмнүк, табыллан балыктыылларыгар көмөлөһөрө.

Кыстыктаах диэн үрэххэ, түөрт кырыылаах, иччилээх таас хайа баар эбит.

Былыр бу хайа таһыгар үс киһи бултуу сылдыбыт. Биирдэ кинилэр хайа анныгар сабыс-сана, туттула илик kuubik (солуурчах) сытарын көрбүттэр. Арай туран, ол солуурчахтара тула эргичиннээн, биир сиргэ сыҕарыннаанкиирэн барбыт. Булчуттар сүрдээбин дыктиргээбиттэр. Нөһүө күнүгэр кэлэн көрбүттэрэ – солуурчахтара эмиэ биир сиргэ чэкэлиннии сытар эбит. Дьон сүрдээбин сөхпүттэр: “Аан дойду иччитэ оонһуур быһыылаах” – диэбиттэр. Хас да хонон баран, төннөн кэлэн көрбүттэрэ – солуурчахтара эмиэ уруккутун курдук хамсыы сытар эбит. Булчуттар солуурчах ыксатыгар тоһуоруспуттар. Биирдэрэ сана-санарбыт: “Өскөтүн Аан дойду иччитэ эйигин биһиэхэ sajtan-ынан анаабыт буоллаҕына, ол туһутунан, түөрт кырыылаах хайа икки өттүнэн кыыл таба үөрэ кэллиин уонна олортолоругар соҕотох муостаах таба баар буоллун...”.

Хайдах курдук ити тыллар этиллэн бүтээтэрин кытта, халын таба үөрэ халжаһалы анньан кэлбит. Булчуттар обургулар туттумахтаһан хаалбыттар – элбэх табаны охторбуттар. Бултарын, дьоннорун аҕалан үөрэ-көтө астаабыттар, дьахталлар сонно тута таба этин күн уотугар хатарбыттар. Ол сылдьан бултаабыт үгүс табаларын ортотуттан – соҕотох муостаах табаны булбуттар. Халлаан харанарыыта дьикти солуурчахтарыгар соҕотох муостаах табаларын муоһун уган баран, чуумнарыгар барбыттар. Солуурчахтарын муостуун, күөс-күөстүүр уоттарын таһыгар, анал сиргэ ыйаабыттар.

Киэһэ чуумнарыгар Волчанка үрэхтэн сылдьар тонус оҕонньоро иннэннэн киирэн кэлбит. Оҕонньор чуумна олорон, муостаах солуурчах ыйанан турарын көрөн ыйышпыт: “Бу туоххут муостаах солуурчаҕай?”. Киниэхэ дьиэлээхтэр дьиктигэ түбэспиттэрин барытын кэпсээн биэрбиттэр. Ыалдьыт күлбүт: “Ити барыта сымыйа, албын. Эниги, хаһан да, нуучча солуурчаҕын көрбөтөххүт дуо?” – диэбит. Ити сананы санараат оҕонньор иттэннэри кэлэн түспүт, ону кытары анаар хараҕа тэһэ барбыт. Бары суугунаһа түһээт оҕонньор үрдүгэр түспүттэр. Кэмниэ-кэнэбэс киһилэрэ өйдөнөн баран, дойду иччитэ биэрбит бэлэҕин күлүү гыммытыттан, кэлэспиттэн сүрдээҕин кэмсиммит. Кини дьинэ улахан ойуун эбит. “Кыстык хайа иччитигэр кыыран көрдөһүөм” – диэбит.

Оҕонньор хайа иччитигэр “түһэн” үс түүннээх күнү быһа кыырбыт. Хайа иччитэ оҕонньор муннааҕы аһыммыта үһү – хараҕын эмискэ үтүөрдэн кэбиспит. Ойуун олус үөрэн, махталын туоһутун, солуурчахха кырса тириитин баайбыт.

Солуурчах, таба муоһа уонна кырса тириитэ –sajtan буолан ити дьэ кэргэнгэ, өр кэмгэ, ытык-мааны өйдөбүл бэлиэ буолан хараллан турбуттара үһү. Солуурчаҕы ас-үөл буһаралларыгар куруук тутталлара, кэлин сыа-арыы инэн тимирэ да көстүбэт буолбут. Бу sajtan буолбут малы, кэлин, Платон диэн иеромонах илдэ барбыта эбитэ үһү.

Бу үһүйээни Андрей Александрович Поповка эмиэ Р. Д. Баркатов кэпсээбит.

Өлбүт ойуун кэриэс этэн хаалларбыт кэтэ сылдыбыт таһаһын кыһааннара – тимиртэн оноһуллубут “үөһэ дойду” хамсыра-харамайа, көтөрө-сүүрэрэ – икки атахтааҕы араас куһаҕантан көмүскүүр sajtan буолаллара үһү. Ойуун мантан да атын бары ытык мала-сала sajtan дэнэллэр. Ол эрэн sajtan буолуохтарын иннинэ, хайаан да атын ойуунунан “иччи “ инэртэрэллэр эбит. Онто суох оннооҕор, дьахтары кирдээх диэн таарыйтарбат үөһэ халлаанна тахсар ытык “суоллара” – көннөрү быа эрэ эбит. Sajtan-ынан өссө хайа эмит чиччик харамай сороҕото ааттанара. Холобур, сатамныта суохтук үүммүт муос эбэтэр туйах.

Андрей Александрович Норильскайга сылдьан, В. Яроцкойдар дьэ кэргэттэрин кытта көһө сылдыбыт. Ол дьон кыыл таба сиһин тонооһун бүтэһик унуоһун туспа араарары, таба таһын унуоһун үлтү охсору аһыыргыыллара, сизэр-туом этэринэн оннук быһыыланар бобуулааҕа, аһыы буолара. Бу дьон төрүттэригэр ити унуохтар – булка туттуллар sajtan эбиттэрэ.

Андрей Александрович sajtan-нары ырытан түмүк онорбутунан – sajtan-нар – киһиэхэ наар үтүөнү эрэ аҕалар, иччини инэримит кыра маллар эбиттэр.

Ол курдук:

-абааһыттан көмүскэл

- үлэҕэ-хамнаска, булка-алка табыллыыны аҕалар ытык маллар.

Sajtan-нары ала эбэтэр манан эрэ өһнөөх табаларга, төгүрүк моһуоннаах, анал мас иһиккэ, таба төбөтүн тириитинэн хаппахтаан илдэ сылдыбаллара.

Сороџор киһи ыалдыара. Оччоџуна ойуунна этэн көрүү көрдөттөрөллөрө. Ойуун: "Sajtan-нар илдэ сылдыар табаларын сөбүлээбэтэхтэр эбит" – диирэ үһү. Оччоџуна ол табалары атын табаларынан солбуйаллара.

Сайын наарта сылдыара тохтоон, табаны миинэн айанныыллара, оччоџо хас биирдии sajtan аайы туспа, анал таба көрүллэрэ. Sajtan-нара элбэх дьиэ кэргэн – биэстии, алталыы табата ити иччи инэриммит ытык малларга эрэ ананара. Кыһын наартанан сылдыалларыгар sajtan-нары кытары биир наартаџа атын мал-сал ууруллара көнүллэнэрэ, дыахтар ис танаһын уурара эрэ бобуллара.

Sajtan-нары илдэ сылдыар табалары туспа аһаталлара; киэргэллээх, оџуруолаах бас быата кэтэрдэллэрэ.

Сорох дьиэ кэргэннэ (эр дьону аахсыбатахха) дьиэни көрөөччү-истээччи эрэ дыахтар sajtan-ы таарыйыан сөбө. Хас ый саџаланыыта, дыахталлар sajtan-нары "аһаталлар" эбит. Аһаталлара диэн – буруо таһаараллара буолар. Улахан, кытарбыт чохтоох тимир хамыйахха кыыл таба сыатын, силиини, балык ууллубут убаџас хоргунун кутан буруолаталлара. Буруоџа sajtan-нары тутан туран: "Табыллан дьоллоохтук олорорбутугар көмөлөс!" – диэн көрдөһөллөрө. Ити сиэртэн ордубут убаџас сыаларынан sajtan-нары тийэ сылдыар наарталарын аџыыллара.

Sajtan-нар, дьиэ кэргэннэ, оџоттон оџоџо бэриллэн иһэр ыйаахтаахтар.

Долгааннарга дыахталлар ала уонна үрүн өннөөх табалары мииммэттэрэ, бу табалар sajtan-нарга эрэ ананаллара. Ити үгэс кытаанахтык тутуһуллара. Сана төрөөбүт дыахтар чуум уонна sajtan икки ардынан ааһыа суохтааџа. Бу сиэри-туому кэстэџинэ sajtan кириргиирэ, оччоџуна дыахтар оџото улаханник ыалдыан, сороџор өлүөн да сөп эбит.

Оџо төрөөтөџүнэ, эбэтэр киһи өллөџүнэ sajtan-нары кыһырдыбат туһуттан эргиччи хаамыллыа суохтаах.

Бу алџастар, дубук туттунуулар тахсыбаттарын туһуттан, быстах кэмнэ, sajtan –нары чуумнартан тэйиччи илдэллэрэ үһү.

Исторической наука кандидата В. Е. Васильев, А. А. Попов бу үлэтин ырытарыгар бэрт дыккти сабаџалааһыннары, бэлиэтээһиннэри онорбут.

Долгааннар sajtan буолбут таастара – сахаларга баар сата тааһыгар майгынныыр эбит. Биллэрин курдук аптаах сата тааһын туһунан, сахалар бэрт элбэх остуоруйаларыгар, үһүйээннэригэр кэпсэнэр. Сата тааһын сахалар, долгааннартан атына, сылгы иһиттэн, хотой уйатыттан эмиэ булаллара үһүйээннэ кэпсэнэр.

Күнгэ уонна ыйга майгынныыр моһуоннаах тааһы иһигэр илдэ сылдыбыт таба – "танара табата" диэн ааттанара биллэр.

Долгаан остуоруйата, кэпсээнэ, хайдах суруллубутун курдук ааџылыннаџына, дьон истэн баран: "Ити сахалыы остуоруйаны эн тоџо, сахалыы сатаан санарбат киһи курдук ааџаџыный?" – диэн дыктиргииллэрэ оруннаах. Долгаан омук тыла-өһө, үһүйээннэригэр кэпсэнэр сиэрэ-туома – сахалар тылларыгар-өстөрүгэр, сиэрдэригэр-тумнарыгар ыкса чугас.

Биллэн турар эбэнки уонна нуучча тыла долгаан тылыгар улахан сабыдыаллааџа мэлдьэџэ суох. Аџыйах ахсааннаах долгаан омук – саха норуотун кытта ыкса чугас, уруулуу омук буолар.

Долгааннар Андрей Александрович Попов төрөөбүтэ 100 сылын туолуутун көрсө учуонай үлэлэрин бэчээттэтэн тураллар. Педагогической наука кандидата А. А. Барболина –үлэ тахсарыгар улахан өнөлөөх. Кинигэ икки туомнаах. Бастакы туомугар долгааннар

этнографияларыгар аналлаах ыстатыйалар, иккис туомугар урут тахсыбыт “Долгаан фольклора” хомурунньукка кирибит матырыйаал бүтүннүүтэ, онно эбии долгааннар итэҕэлгэ, айылҕаҕа сыһыаннаах уратыларын туһунан үлэлэр эбии кирибиттэр.

Бу, икки туомнаах Андрей Александрович Попов долгааннар тустарынан толору хомурунньуга – Таймыр автономнай уокуругун (уокурукадминистрациятын үөрэбин салалтатын), учуонай сүүс сыллаах үбүлүөйүн көрсө, улахан бэлэҕэ буолар.

“Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур” олонхо тылбааһа

Андрей Александрович Попов тылбаасчыт быһыытынан эмиэ биир ураты суоллаах-иистээх учуонай буолар. Кини тус бэйэтэ хомуйбут норуот тылынан уус-уран айымньыларын, мэлдьи, тута тылбаастаан иһэр үгэстээҕэ.

Ол эрэн, Андрей Александрович чэхчы улахан тылбаасчыт быһыытынан биллиитэ, этнограф Виктор Николаевич Васильев 1906 сыллаахха И. Г. Темофеев-Теплоухов диэн олонхоһуттан суруйан ылбыт “Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур” олонхотун толору тылбаастаабыта буолар.

Олонхону 1916 сыллаахха Эдуард Карлович Пекарская эрдээксийэлээбитэ “Образцы народной литературы” хомурунньук үһүс туомугар бэчээттэммит.

1920 сылга, саха суругун-бичигин төрүттээбит Семен Андреевич Новгородов, Алексей Елисеевич Кулаковская-Өксөкүлээх Өлөксөйгө суруйбут суругар, үөрэҕэ суох И. Г. Темофеев-Теплоуховтан, Виктор Васильев суруйан ылбыт “Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур” олонхотун улаханлык сыаналаан, сөҕөн-махтайан бу курдук суруйбут: “...олонхо сахалы сурулуута киһи сөҕүүн курдук тупсаҕай, бу иннинэ тахсыбыт сахалы норуот тылынан уус-уран айымньыларыттан барыларыттан ордук. Бу суруллубут олонхо тыла-өһө, оннооҕор туочуката, соппутуойа кытары – бары ымпыгар-чымпыгар тийэ олус үрдүк таһымнаах”.

Андрей Александрович Попов бу уустук айымньыны биэс сыл сыралаһан туран тылбаастаабыт. Андрей Попов саха да, нуучча да тылын-өһүн чаҕылхайдык билэрэ олонхону тылбаастаабытыттан дьэнкэтик көстөр. Кини олонхо ис хоһоонун, дьин сахалы тыһынын олус үчүгэйдик нуучча тылыгар түһэрбит.

Бу тылбааһы аахпыт фольклористар, тыл үөрэхтээхтэрэ, манньк тылбаас саха тылын билэр үөрэхтээхтэр олонхо ис хоһоонун, тутулун үөрэтэллэригэр эрэ буолбакка – араас омук тылынан айымньыларын үөрэтэр, нуучча тылын билэр омук дьоно научнай үлэлэригэр туһаналларыгар, саха олонхото диэн тугун ситэри өйдүүлэригэр олус табыгастаабын бэлиэтээбиттэрэ.

Тылбаас элбэх хос быһаарылыах. Ол ааҕааччы айымньыны сиһилии өйдүүрүгэр көмө буолар. Барыта 239 быһаары баар, онтон 107-тэ анал ааттар. Андрей Александрович Попов, Эдуард Карлович Пекарская “Саха тылын тылдыта” кинигэтигэр суох 34 тылы булбут. Ону сэргэ 166 нууччаттан кирири тыл баар эбит.

Андрей Александрович Попов бу үлэтин туһунан 1956 сыллаахха, сэттиньи 5 күнүгэр, Ленинград араадыыйатыгар манньк ис хоһоонноох тыл эппит: “Много лет я живу и работаю в Ленинграде. Но я родился и провел юность в Якутии и потому на всю жизнь сохранил чувство духовной близости с народом этой республики.”

Как историка и этнографа меня интересует прошлое якутов, их образ жизни и культура. Я изучал произведения устного народного творчества и выпустил сборник

якутского фольклора; исследовал древние жилища якутов, интересовался их религией и народной медициной.

В одном из колхозов Чурапчинского района живет сказитель Теплоухов. Он создал героическую поэму олонхо “Кулун Куллустуур”. Поэма посвящена изображению борьбы двух начал – доброго и злого. В ней рассказывается об удивительных приключениях и судьбах одной семьи на протяжении трех поколений. В свое время поэма была записана со слов сказителя, тонким знатоком якутского фольклора Виктором Николаевичем Васильевым.

Еще до Октябрьской революции академик Эдуард Карлович Пекарский опубликовал якутский текст этой поэмы в серии “Образцы народной литературы якутов” изданной Академией Наук.

Поэма Чурапчинского сказителя Теплоухова является выдающимся литературным произведением. Это самое яркое олонхо из всех, с которым мне приходилось знакомиться при изучении якутского фольклора.

И я поэтому решил взяться за переводом поэмы “Кулун Куллустуур” с якутского на русский язык. Этому нелегкому труду я посвятил последние пять лет. Текст перевода занял двадцать печатных листов. Кроме того, я составил комментарии, полагающие читателю разобраться в содержании поэмы.

От инициативы Якутского филиала Академии Наук СССР зависит опубликование русского перевода замечательного произведения якутского фольклора. “Кулун Куллустуур” должен стать достоянием широких кругов читателей”.

Андрей Александрович Попов тылбааһын фольклорист Иннокентий Васильевич Пухов көрөн-истэн бэлэмнээн, “Кулун Куллустуур” олонхо кинигэ буолан 1985 сыллаахха Москваҕа күн сиригэр көрбүт.

Андрей Александрович Попов биэс сылы быһа олонхону тылбаастырыгар, олонхо хас биирдии тылыгар улахан болҕомтотун ууран, бэркэ сирийэн, кичэйэн тылбаастаабыт. Ол туоһутунан Попов Ленинградка олорон Георгий Устинович Эргини кытары суруйсурут да суруктарыттан көрүүххэ сөп.

Андрей Александрович тылбаастаабыт олонхотун нууччалы тыҕиһин элбэх кини аахпыт уонна биирдиилээн да ааҕааччылар, научнай да үлэһиттэр бэйэлэрин санааларын үгүһү эппиттэрэ, суруйбуттара.

Саха норуотун тылынан уус-уран айымньытын мунгуу чыпчаала олонхо нууччалы тылбаастанан, туспа омук ааҕааччыларын киэн аранатыгар тарҕанара – саха аата биллэригэр-көстөрүгэр улахан суолталаах. Ол иһигэр Андрей Александрович сыралаах үлэтинэн тылбаастаммыт “Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур” олонхо нууччалы тылбааһа биир улахан сэнээриини ылар.

Итэҕэл уонна ойууннар

Саха учуонайа А. А. Саввинов эппитини: “Итэҕэлэ суох саха эстии-быстыы суолугар киирэр. Итэҕэл – кини быстыыттан-ойдууттан куотар, көмүскэнэр суос-соҕотох ньымата”.

Сахаларга – итэҕэл уонна ойууннааһын, бэйэ-бэйэлэрин кытта арахсыспат ыкса ситимнээх өйдөбүллэр.

Хайа да норуот ийэ тылын уратытыгар тирэбирэн, онтон күүс ылан омук быһыытынан сайдар. Төрүт култууратөһө киэн өрүттээбэ, дирин ис хоһооннооҕо, бигэ силистээбэ-мутуктааҕа итиннэ олус улахан суолтаны ылар.

Саха норуотун тылынан уус-уран айымньылары, үйэлэргэ чэчирээбит баай үгэһэ-ыччаттан ыччакка бэриллэн иһэр айылгылаахтар.

Бу үтүө үгэстэри сурукка түһэрэн тыыннаах хаалларааччыларынан, үйэтитээччилэринэн – норуот тылынан айымньытын хомуйааччылар, чинчийээччилэрбуолаллар.

Андрей Александрович Попов 1922 сыллаахха Дьокуускайдааҕы учууталлары үөрэтэр оскуола иккис сүһүбүн бүтэрэн баран, Үөһээ Бүлүүгэ Боотулуу оскуолатыгар учууталынан аналлыт. Учууталлыы сылдьан Попов бу энээр сытар нэһиликтэртэн норуот тылынан уус-уран айымньытын элбэти хомуйбут.

Андрей Александрович улахан айанньыт киһи быһыытынан биллэр. Ол ордук хотугу аҕыйах ахсааннах омуктары үөрэтэригэр сылдыбыт сырыларыгар көстөр.

Үгүлээт олохтооҕо Т. И. Афанасьев ахтарынан, кинилэр Түн хочотугар Орто Арыыга (Үгүлээт сирэ) олордохторуна, Үөһээ Бүлүүттэн олонхоһут киһи кэлиэхтээбин истэн, ыалдыт баарыгар анаан-минээн кэлэн, наҕылыччы ирэ-хоро сэхэргэһэн, хонон-өрөөн барбыта үһү. Андрей Попов ити курдук, сир ырааҕа-чугаһа диэни аахсыбатах, уус-уран айымньы улахан сонордута этэ. Бу курдук ахтылары элбэти, үгүһү холобурдуохха сөп.

Боотулууга учууталлыыр кэмигэр, 1922-1925 сылларга, Андрей Александрович Бүлүү сахаларын итэҕэллэрин үөрэтиигэ олохтоохтук ылсыбыт. Бэйэтин чинчийэр үлэтигэр Андрей Александрович, уруккута Бүлүү уокуругун хотугулуу-арҕаа өттүгэр сытар Үгүлээккэ, Боотулууга, Оноҕосчукка, Сургуулукка, Мангааска онтон да атын нэһиликтэргэ сылдьан, сахалар түн былыргы олохторун кэпсиир бэрт элбэх матырыйаалы хомуйбут. Ол, былыргы сахалар сүтэн эрэр туох барыта иччилээх (анимистическай) диэн көрүүлэрин туһунан эбит.

Итэҕэлгэ сыһыаннаах Андрей Александрович биир улахан үлэтинэн “Бүлүү уокуругун сахаларын итэҕэллэрин историятын матырыйааллара” (1949с.) буолар. Бу үлэ 1922-1925 сылларга хомуллубут, сахалар духуобунай култуураларын ырытыыга аналлыт. Бастакы уонна иккис чаһа 1949 сылга “Антропология уонна этнография музейын хомурунньугар” тохсус туомна бэчээттэммиттэр. Кириити тылы биллиилээх профессор В. Г. Богораз суруйбут.

Үлэ бастакы түһүмэҕэр космогония уонна теогония туһунан суруллубут. Бүлүү сахалара бу өйдөбүллэргэ хайдах сыһыаннаахтара, Аан дойду туохтан турара, айыы уонна абааһы аймагынараас иччилэрин, итилэри кытары ситимнээх сир-туом, итэҕэл ымпыктаан-чымпыктаан чинчийиллибитэ кирибиттэр. Манна сыһыаннаах тыл-өс толору ырытыллыбыт.

Учуонай иччилэри икки бөлөххө араарбыт:

- айыы аймаҕа – үтүө иччилэр, кинилэр халлаанна уонна сиргэ олохтоохтор;

- абааһы аймаҕа – мөкү иччилэр, кинилэр халлаанна, сиргэ уонна сир анныгар олохтоохтор дэммит.

Андрей Александрович мань таһынан айыы да, абааһы да аймаҕар кирисибэт иччилэр тустарынан суруйбут. Кинилэр киһи аймахха үчүгэй да, куһаҕан да өттүнэн дьайыы онороллорун бэлиэтээбит. Учуонай айылҕа (тыа, ойуур) иччилэрин, анал, туспа хайа да аранаҕа киллэрбэтэх, сорох иччилэри айыы, сороһун абааһы аймаҕар түмэн наардаабыт.

Иччи диэн өйдөбүл кырдык да мөккүөрдээх. Сорох дьон иччини абааһы диэн өйдүүллэр. Ол эрэн туох барыта иччилээх – сир-дойду, дьизэ-уот, өтөх, сурт. Икки атахтаах бэйэтэ эмиэ иччи буолар. Холобур, ыт иччитэ. Сахаларга “өтөх иччитэ буолан олордохпут” диэн өйдөбүл баар. Эбэтэр туох эмит малы-салы уларсаары ыйыттааха, “иччитэ кэллэҕинэыйытан баран ылаар” диэн этии эмиэ баар.

В. Г. Богораз: “Саха сүгүрүйэр айыылара (иччилэрэ) биир аранаҕа киирбэттэр, кинилэр пантеону үөскэппэттэр, көннөрү бэйэ-бэйэлэригэр ыкса эрэ соҕустар... Кинилэр бары улахан иччилэри бэйэлэригэр түмэр күүс буолбаттар” – диэбит.

Андрей Александрович бу үлэтин иккис түһүмэҕэр – сахалар тылы, түүлү араастаан төлкөлөөһүннэрэ, ону таһынан ыһах, оҕолонуу уонна өлүү сизэрин-туомун, киһи кутун-сүрүн туһунан суруллубут.

Бүлүү сахалара түүлү хайдах тойоннуулларын туһунан Андрей Александрович манньк суруйбут:

- түлэкэдийэн эбэтэр түһээн ыллыыр киһи дьоллоох буолар;
  - дьоло суох киһи мөхсөн утуйар;
  - баттатыы – абааһы аймырыттан, онон кинини үүрэргэ илии таһынан охсуллар;
- баттатар киһини сааһынан аҕа эрэ киһи уһугуннарыахтаах, иннэ гымматааха утуйа сытааччы абааһыта уһугуннарар киһиэхэ көһөр;
- тиис түһэр – уруу өлөрүгэр;
  - саанан ытыы – сүөһү сүтэригэр;
- тиини, бэлиэлээҕи (үрүн үйэни) уонна солондону көрүү – куһаҕанна (ойуун абааһылар);
- балыгы сыымайдааһын – сарсыарда дьаданы кэлэригэр;
- үөрэхтээҕи кытары көрсүһүү – толкуйга;
- оҕустар харсыһыылара – үнсүүтэ;
- оһох тутуу – дьоллоох олоххо;
- ынах ыаһын – өлгөм балыкка;
- убураһыы (ааптар итинник суруйбут) – абааһы убуруур – убураппыт киһи ыалдьар;
- оҕону кытары бадьыыстаһыы – оҕо өлөрүгэр;
- тыал – дьанна;
- иннэ – сонунна;
- оһох оттуу – ойох ыларга, хардаҕас синньигэс буоллаҕына – дьаданы олоххо;
- ас астыыр – үчүгэйгэ;
- мунһах – мунһах буолар дьизэтигэр ким эмит өлөрүгэр;
- ыһах – ону тэрийэр киһи өлөрүгэр;
- танараҕа үнүү – урууттан ким эмит өлбүтүн истэргэ;
- түүн сыарҕаланар – суукка ынырыллыы;
- танара үлэһитэ мэлииппэ ааҕар – абааһы кубулунар – куһаҕанна;
- быты өлөрүү – сүтэригэр;
- түптэ түптэлээһин – байарга;
- сыһыыга сүөһүнү көрүү – сүөһү үөскүүрүгэр;
- дьизэҕэ кир-хох – байарга.

Учуонай бу үлэтин сүрдээҕин дьаныһан туран, олус кыраҕытык чинчийэн суруйбут.

Кини иннинэ урукку чинчийээччилэр сахалар тустарынан көннөрү, саба быраҕан суруйар эбит буоллахтарына, Андрей Александрович бу үлэтин биир улахан сыанабыла –

чопчу, оччотооѳу Бүлүү уокуругун Үөдүгэй улууһун сахаларын сиһилии чинчийбитэ буолар. Киэн сиринэн тэлэһийэн олорор сахалар тылларын-өстөрүн, сиэрдэрин-туомнарын, итэбэллэрин тэннээн үөрэтэргэ, бу үлэ научнай өттүнэн олус улахан суолталаах.

Чиничийэр үлэтинэн ситимнээн Андрей Александрович Попов этнографияҕа матырыйаал уонна норуот тылынан айымньыларын хомуйар соруктаах айанна сылдьан, икки мэлдьи тохтуур, түһүүлэнэр сирдээбэ. Кыһынны өттүгэр Үөһээ Бүлүү Боотулуутугар, сайынны өттүгэр Бүлүү Үгүлээтигэр. Бу сырыыларыгар ордук улаханник саха эдэр уолаттара Сахаар уонна Эпсиэй Ньюкулаайаптар, Арамаан Басхачыын, Лукаа Сөдүөтэп уонна Бүөтүр Доѳоороп көмөлөспүттэр.

Андрей Александрович ордук улаханник Лукаалаах Бүөтүргэ махтанара үһү. Лукаа этнографияҕа соруктаах айаннарыгар сылдыспыт, оттон Бүөтүр ойууннааһынна матырыйаал хомуйан түмэригэр көмөлөспүт.

Былыргы иччилэр тустарынан бэрт элбэх үһүйээни, кэпсээни, сэһэни Поповка – Лука Васильев (Боотулуу) Сэмэн Кэрээкин (Боотулуу), Максим Николаев (Боотулуу) кэпсээбиттэр.

Андрей Александрович Боотулуу, Оноѳосчут, Сургуулук, Мангаас онтон да атын нэһилиэктэртэн, барыта 10 ойуунтан 30 кыырыыны толору суруйбут. Бу олус уустук, туспа сатабылы, тулууру, дыаныары эрэйэр үлэ. Ол ойууннар истэригэр, эдэр ойуун Никон Поскачин (аатырбыт-сураѳырбыт норуот эмчитэ Ньыыкан Өлөксүөйэбис Баһылаайап) баара. Киниттэн сылгы кэрэбэр, сана дүнгүргэ уонна сылгыны кэрэх ыйаан көмүүгэ анаммыт – барыта үс кыырыыны суруйбут.

Андрей Поповойууннар кыырыыларын – тылларын-өстөрүн, ырыаларын-тойуктарын, тыастарын-уустарын толору биэрэн туран нууччалыы тылбаастаабыт.Тылбааһы Эдуард Карлович Пекарскай улаханник биһирээбит.

Андрей Александрович 1927 сыллаахха илдьэ барбыт ойууннарын кыырыыларын сахалыы-нууччалыы бэчээккэ бэлэмнээбитэ, итэбэли утары охсуһуу сытырхайан тахсыбатах. Бу наукаҕа улахан суолталаах үлэ ССРС НА Этнографияҕа институтугар, Санкт-Петербурга архыыпка ууруллан үһун кэм устата сыппыт. Кээмэйинэн да эмиэ сөбүмэр үлэ эбит (40-50 бэчээтинэй лиис дэммит).

Урут, Дьокуускайдааѳы тыл, литература уонна история института Этнография институтун кытта кыттыһан таһаара сатаабыттара кыаллыбатах. Эрэдээксийэтигэр, хос быһаарыыларга (кэмэнтээрий) үлэтэ элбэбэ бэрдиттэн уһаан-тэнийэн хаалбыт. Хата, таһаарарга баѳалаах омуктар көрдөһөллөрө үһү. Бүлүүгэ хомуйбут матырыйаалларыгар олоѳуран, Андрей Александрович Попов “Получение шаманского дара у Вилюйских якутов” (1947), “Материалы по верованиям Вилюйских якутов” (1949), “Материалы для библиографии русской литературы по изучению шаманства северо-азиатских народов” (Л. 1932) диэн үлэлэрэ бэчээттэммиттэрэ.

2006 сылга, исторической наука доктора, профессор Розалия Иннокентьевна Бравина уоннафилологической наука доктора, профессор Василий Васильевич Илларионов быһаччы өнгөлөрүнэн “Камлание шаманов” диэн, Андрей Александрович Попов хомуйбут ойууннарын кыырыыллара туспа кинигэ буолан, тыһыынча ахсаанынан тахсан турар.

Саха фольклорнай-этнографической, научнай-чинчийэр литературатыгар, ойууннарыуонна ойууннааһыны кытары ситимнээх итэбэллэргэ, туомнарга анаммыт үлэлэр син балачча бааллар. Ол курдук, А. Е. Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй

“Материалы для изучения верований якутов” Дьокуускай куоракка, Г. В. Ксенофонов “Легенды и рассказы о шаманах у якутов, бурят и тунгусов” (1928), “Мифологическое воззрение классического Востока” (1929) Иркутскай куоракка тахсыбыттар. Манна эбии Андрей Александрович ойууннааһына сыһыаннаах үлэлэрэ киирсэллэр.

Андрей Александрович ойууннар тустарынан үһүээннэри эмиэ хомуйбут (кыырыыттан туспа). Биир оннук үһүээни, оччотооҕу Бүлүү уокуругун Боотулуу нэһилиэгин олохтооҕо М. Н. Буочча диэн саха кинититтэн 1923 сыллаахха суруйбут. Үгэһинэн нууччалыы тылбаастаабыт. Бу үһүээннэ, дьон көрөн олордобуна, илэ-бааччы төбөтүн быстан баран кыбынан турар, Күүлэккэ олорбут аатырбыт ойуун Чочукус туһунан кэпсэнэр.

Бу курдук биир үһүээни уруккута Бүлүү уокуругун, Сунтаар улуунун сахата В. Н. Александровтан суруйан ылбыт. Үһүээн аата “Бэргэхэлээх ойуун” диэн эбит. Айымныы “Якутский фольклор” (1936) хомурунньукка киирбит.

Иккис Күүлэккэ төрөөбүт Герасимов Спиридон Герасимович-Отчут Уола Оноху ойуун хайдах ойуун буолбутун туһунан кэпсээбитин Андрей Александрович суруйан хаалларбыта – ойуун ураты айылгытыгар сыһыаннаах кэпсээннэртэн биир кэрэхсэбиллээхтэрэ буолар.

Испирдиэн Дьарааһынап-Оноху ойуун 1893 сыллаахха Бүлүү улуунугар, Иккис Күүлэт нэһилиэгэр, булчут-балыксыт дьиэ кэргэнигэр төрөөбүт. Убайа Хоруодьа, турбут уол, Өлөөннө олохсуйбут. Аҕалара, Испирдиэн чороччу улаатан эрдэҕинэ, икки кыра уолун ильдэ улахан уолугар Өлөөннө тахсыбыт. Бу кэмнэ эдэр Испирдиэн хас да сыл ыалдьан, “эттэтэн” эрэй-мун бөҕөнү көрбүт. Устунан улахан ойуунна уһуйтаран, дүгүр онорторон, танас тиктэрэн Оноху ойуун аатырбыт. Уһуйбут кинитинэн, Түг өрүс баһыгар көһө сылдьан олорбут, суон сурахха киирбит, аатырбыт тонус ойууна Дьадаабыл эбитэ үһү диэн “таайаллар”.

Үгүлээт аарыма ытык кырдыаҕаһа Сабардаахаба Дуобуна Афанасьевна (Булчут Дуобуна) Испирдиэн ойуун хайдах кыырыбытын көрбүтүн кэпсээн турар. Маннай утаа оҕонньор хатан баҕайытык иһиирэн сирилэппит. Дьиэ иһигэр олорон истибиттэрэ таска таба туркутун, энээнин тыаһа бөҕө буолбут. Ааны аһан өгөннөспүттэрэ туох да суох эбит... Дуобуна кэпсииринэн, оҕонньор хас да күнү быһа кыырыбыт. “Биир кэмнэ, ортолуу кыыран иһэн, илэ-бааччы, баттахтыын, бытыктыын муус кырыа, хаар кыаһаан буолан хаалбытын көрөн сүрдээҕин сөхпүппүт...” – диэн ахтан турар. Испирдиэн түүн кыырыар, күнүс утуйан сынньанан ылар эбит. Дьону кытары кэпсэтэн-ипсэтэн, күлэн-оонньоон, эйэҕэс баҕайы майгылаах киһи эбитэ үһү.

Андрей Александрович Оноху ойуун хайдах эттэпитин туһунан кэпсээбитин суруйан ылбыта, 1992 сыллаахха тахсыбыт “Саха ойууннара” кинигэҕэ киирбит.

1986 сыллаахха фольклорист Прокопий Елисеевич Ефремов, Үгүлээт кырдыаҕаһа Петр Васильевич Харлампьев көдөһүүтүнэн, Андрей Александрович Попов, Испирдиэн Дьарааһынап хайдах ойуун буолбутун туһунан суруйуутун (Петр Васильевич этэринэн, Прокопий Елисеевич, Попов нууччалыы тиэкистэрин ильдэ сылдьара үһү) сонно, тутан олорон тылбаастаан аахпыт. Баһылай Харалаампыяап ону магнитофонна устубут. Онто, хата, кичэллээхтик хараллан, баччаанна диэри сүппэтэх.

Андрей Александрович Попов элбэх кыырыыны эт кулгаабынан истэн, кыырааччыны уу харабынан көрөн олорон тутта суруйбут соботох фольклорист буолар.

Ойуун – көннөрү киһиттэн туспа, ураты айылгылаах киһи. Үксүгэр ойуун удьуордаах, үөһэттэн айдарыылаах, аһаҕас эттээх-сииннээх эрэ киһи ойуун буолар дьылҕаланар. Ойуун буолар ыйаахтаах уһуннук эрэйдэнэн, өр ыалдьан (эттэтэн), кута-сүрэ этиттэн араһан ойуун төрдүгэр итиллэн, улуу ойуунна уһуйуллан ойуун буолар.

1924 сыллаахха Андрей Александрович Бүлүү уокуругун Үөдүгэй улууһун, Сургуулук нэһилиэгин олохтооҕо Д. Касьяновтан эмиэ ойуун кырыытын суруйбут. Кырыы – “Барыыны үтэйи” дэммит. Бу кырыы тиэкиһин Андрей Александрович нууччалы тылбаастаабыта “Якутский фольклор” хомурунньукка киирбит.

Эмиэ ити сыл, Андрей Александрович Бүлүү уокуругун Оноҕосчут нэһилиэгин биллэр-көстөр ойууна Никон Алексеевич Васильев-Поскачин (норуот эмчитэ Улуу Ньыыкан) кырыытын, бэйэтиттэн сөбүлэнин ылан, сонно тута сурукка түһэрбит. Кырыы – “Дүнүр айааһааһына” диэн ааттаммыт. Бу кырыыга ойуун дүнүрэ – ойуун “көлөтө” буолан, иччитин Аллараа, Орто, Үөһээ дойдуларга илдэ сылдьара кэпсэнэр.

А. Н. Самойлович “Дүнүр айааһааһына” кырыы нууччалы тылбааһын туһунан бэйэтин ахтытыгар манньк суруйбут: “Совершенно исключительную ценность и чрезвычайный интерес представляют переводы сложных и трудных шаманских заклинаний при “оживлении бубна”, то есть при обращении его якобы в ездовое животное для мнимого путешествия шамана-оюна по небесам, и заклинаний при изгнании шаманом болезни. Данные заклинания издаются впервые, да и вообще переводы шаманских заклинаний издавались ранее в весьма ограниченных размерах, так как, по авторитетному утверждению Г. В. Ксенофонтова, перевод на русский язык шаманских стихотворных импровизаций представляются делом не легким”.

Ойуун тыла-өһө уустугун туһунан манньк ахтылары элбэҕи холобурдуохха сөп. Олохтоохтор Ньыыканы тонус ойуунугар уһуйтарбыт буолан тылын киһи өйдөөбөт, биир кэм балыкаайдаа да балыкаайдаа буолар диэн кэпсиир эбиттэр. Биллэр-көстөр кыраайы үөрэтээччи, литератураны чинчийээччи Степан Тимофеевич Боескоров ахты-кинигэтигэр: “Үс хобо чуорааны тиктэн баран, икки саннын кырбанар эбит. Олоҕор олорон уоскуйан баран, ким да билбэтэх, истибэтэх тылынан балыкаайдаан кутурара үһү” – диэн суруллубут.

Бу олус уустук тыллаах-өстөөх Ньыыкан ойуун кырыытын, Андрей Александрович нууччалы тылбаастаабыта “Якутский фольклор” хомурунньукка бэчээттэнэн үйэтитилибит.

Андрей Александрович Попов ойуун кырыыларын суруйан, нууччалы тылбаастаан хаалларбыта – сүдү научнай да, историческай да суолталаах.

Түмүк

Антропология уонна этнография Архыбыгар (Кунсткамера) билигин да, Андрей Александрович Попов элбэх үлэтэ бэчээттэммэккэ хараллан сытар. Кэлинни кэмнэ ону сөхсүтэн таһаара сатыылар да, ситэ кыаллыбат. Онно Хотугу норуоттар: нганасаннар, кеттэр, ненецтэр, энцылар култуураларын, олохторун-дьаһахтарын, итэҕэллэрин туһунанучуонай экспедицияҕа сылдьан хомуйбутолус баай үлэлэрэ бааллар.

Андрей Александрович суруйбут этнографияҕа уонна фольклорга сыһыаннаах элбэх тиэкиһэ сахалы эбиттэр. Кини бу улахан үлэтигэр наука араас көрүннэрин хаппыт: история, религия, психология, география...

Учуонай этнографияны уонна норуот тылынан уус-уран айымньытын чинчийэр, хомуйар соруқтаах экспедицияларга сылдьан уруһуйдаабыт сахалар итэҕэллэригэр сыһыаннаах уруһуйдара – “саха сирэ Нева кытылыгар” үбүлүөйдээх быыстапкаҕа, аан бастаан дьон-сэргэ көрүүтүгэр туруоруллубуттара.

Андрей Александрович чинчийбит үлэлэрин түмүгү биир уустуга – кини үлэлэрэ дойду араас архыыптарыгар тарҕаммыттара буолар. Холобур, Ионовтар Сибиряковской экспедицияҕа сылдьан хомуйбут матырыйаалларын сааһылаабыта, нууччалыы тылбаастаабыта – Азия норуоттарын институтун Архыыбыгар кестүбүт. Оттон “Несколько слов об этнографической изученности народов Сибири” диэн ыстатыйатын илиинэн суруллубута – история, философия Институтун Сибиридээҕи салаатын Архыыбыттан булуллубут.

Хас биирдии научнай үлэнэн дьарыктанар киһи, наукаҕа туох эмит сананы, сонуну чинчийэн киллэрэ сатыырга дьулуһар. Андрей Александрович биир оннук үлэтинэн – ойууннар кырыылары дьаныһан туран суруйуута уонна өссө ордук кэрэхсэбиллээҕэ – ойуун ураты уустук тылын-өһүн аахсыбакка нууччалыы тылбастаабыта буолар...

Андрей Александрович олоҕун саамай кэрэ кэмин, кыһалҕата суох оҕо сааһын Бүлүү Үгүлээтигэр атаарбыт киһи. Кини күн сиригэр аан маннай Үгүлээккэ көрбүтэ, эдэр, уол оҕо сааһа манна ааспыта.

Сүүрбэ биирис үйэ эрэ санатыгар, хойутаан да буоллар, Үгүлээт кырдыаҕастарын ахтыылары хомуллан, Андрей Попов уонна кини дьиэ кэргэнин туһунан сурулунна. Ахтыы биэрбит ытык кырдыаҕастар, Андрей Попов олоҕун туһунан былыргы кэмнээҕини, өйдөрүгэр-санааларыгар эрэ тутта сылдьар, үксүлэрэ отой, төрүт үөрэҕэ суох дьон.

2002 сылга Санкт-Петербурга “Саха сирэ Нева кытылыгар” диэн Сибиир норуоттарын култууратыгар анаммыт быыстапка туруоруллубута. Бу үбүлүөйдээх быыстапка уонна Академической төгүрүк остуол, Саха сириттэн төрүттээх, Арасыйа биллиилээх этнографтара, фольклористара Виктор Николаевич Васильев төрөөбүтэ 125 сылын уонна Андрей Александрович Попов төрөөбүтэ 100 сылын туолуутугар анаммыттара.

2003 сыл, от ыйын 2-3 күннэригэр Бүтүн Арасыйатыыҕы “Во имя возрождения, сохранения и развития культуры народов Сибири: русская этнографическая традиция” диэн ааттаах научнай симпозиум салгыта Бүлүү Үгүлээтигэр, фольклорист Андрей Александрович Попов төрөөбүт-үөскээбит дойдутугар тэрээһиннээхтик буолан ааспыта.

Санкт-Петербург уонна Дьокуускай учуонайдарын тоҕус кинилээх бөлөҕө Үгүлээккэ кэлэн ыалдьыттаан тураллар. Кинилэр Андрей Попов сүүрбүт-көппүт тэлгэһитигэр Аар Баҕах сэргэ туруоруутугар кыттыбыттара, тыл эппиттэрэ. Элбэх биллэр-көстөр саха этнографтарын ииппит-үөрөппит, Аан дойдуга биллэр ааттаах-суоллаах, Санкт-Петербург университетин профессора Дмитрий Глебович Саввинов этиитин: “Я счастлив что смог побывать на Родине Андрея Александровича Попова – это остается со мной на всю оставшуюся жизнь...” – диэн долгутуулаахтык түмүктээбитэ.

Наука доктора, профессор Василий Васильевич Илларионов, Андрей Александрович ойууннар кырыылары эт кулгааҕынан истэн, суруйан хаалларбыта наукаҕа улахан кылаат буоларын тоһоҕолоон бэлиэтээбитэ.

Саха судаарыстыбаннай университетин преподавателэ, култуура уонна искусство кафедратын сэбиэдиссэйэ, историческай наука кандидата Платон Алексеевич Слепцов, Үгүлээт олохтоохторун кытта көрсүһүүтүгэр: “Улуу дьоннорбут куттара-сүрдэрэ биһигини араначчылыыр... Андрей Александрович Попов чинчийэн хаалларбыт үлэтэ –

быһаччы эттэххэ, култуурабыт, үгэспит төрүт үөрэтиллибэтэхбиир аранатын, ойууннар кыырыыларын суруйбутаолус улахан сүнкэн суолталаах...” – диэн этэн турар.

Санкт-Петербург учуонайдара, Андрей Александровичы Ленинградка тийэн кэргэниниин Иван Васильевич Яковлевтыын (Андрей Попов бииргэ үөскээбит, үөрэспит киһитэ) анаан-минээн көрсүбүт-кэпсэппит, Үгүлээккэ олорор ытык кырдыаҕас Анна Виссарионовна Буслаеваны кытары көрсөн, кэпсэтэн тураллар.

Андрей Александрович Попов чинчийэн, суруйан хаалларбыт элбэх үлэтэ – эдэр сүһүөх чинчийээччилэр, кини чинчийбит хайысхатын салгыы сайыннаран научнай үлэнэн дьарыктаналларыгар бигэ тирэх буолар.

Саха тылынан уус-уран айымньыта баайын, дьүһүйэр, ойуулуур айылгыта олус күүстээбин, уобарастара модуннарын урукку да, билинни да чинчийээччилэр суруйан, этэн тураллар. Ол курдук, ССРС Наукаларын Академиятын чилиэн-кэрэспэдьиэнэ С. Е. Малов сөбүн-махтайан манньык суруйбут: “Меня, думаю, что и каждого читателя поразит этот чудесный мир якутской фантазии, его особый своеобразный размах”. Оттон саха норуодунай ырыаларын туһунан, Саха сиригэрхас да сыл сыылкаҕа олоҕорбут, нуучча биллиилээх суруйааччыта Владимир Галактионович Короленко: “Каждая из них (якутских песен) рождается по первому призыву, отзывается, как эолова арфа...” – диэн бэлиэтээбитэ.

Саха норуота былыр сурук-бичик, үөрэхдиэни билбэтэ. Онон сүүрбэһис үйэ саҕаланар диэри, саха суругунан уус-уран литературата суоҕа. Ол эрэри норуот бэйэтин олорон ааспыт олоҕун, өйүн-санаатын, үөрүүтүн-хомолтотун, бастын чулуу дьоннорун – хайдах да уос номоҕо оностон ыллаабат-туойбат буолуон сатамат этэ. Ити курдук, норуот талааннаахтара айбыт айымньылары үйэттэн үйэҕэ чочулан, киһиттэн киһиэхэ бэриллэн, дьиннээх тылынан уус-уран айымньылар аатырбыттара.

Хайа баҕар норуот литературата аан бастаан үөдүйэн, сайдан барыытын, үүнэр үктэлин биир бастакы уонна бигэ тирэбинэн норуот тылынан уус-уран айымньыта буолар. Саха литературата үөскээн, үүнэн тахсыбыт биир сүрүн төрүүтүнэн, хайа да омука курдук, кини фольклора. Биһиэхэ сахаларга ол сүнкэн суолталаах норуот тылынан уус-уран айымньыларын суруйан ылан уһун үйэлээбит, норуотка тиэрдибит биир чулуу киһинэн – Андрей Александрович Попов буолар.

Туһаммыт литературалар:

1. Алексеев Н. А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск: Наука, 1984. – 11-12, 179-200 с.
2. Алексеев Н. А., Алексеев Э. Е. Обрядовая поэзия Саха (Якутов) – Новосибирск: Наука, 2003. – 14-52 с.
3. Алексеев Н. А., Э. Е. Фольклор Долган. – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2000. – 7-29с.
4. Алексеева О. Б. Фольклористика Российской Федерации. – Ленинград: Наука, 1975.-45 с.
5. Алиева А. И. и др. Фольклор. Издания эпоса // Научный перевод народного героического эпоса. – Москва: Наука, 1977. – 167-182 с.
6. Березкин И. Г. Саха былыргы сэхэннэрэ уонна кэпсээннэрэ. – Дьокуускай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1977.

7. Боескоров С. Т. Ньыыкан. Норуот эмчитин туһунан ахтыылар. – Дьокуускай: Бичик, 2001. – 3-8 с.
8. Боескоров С. Т., Золотарев М. Н. Дьыллар уонна дьоннор. – Үөһээ Бүлүү: Боотулуу кыраайы үөрэтэр музейа, 2003. – 3-10 с.
9. Борисов И. Фольклор бөдөн специалиһа // Саха сирэ. – 1999. – От ыйын 29 күнэ.
10. Бочонина В. Танара – соҕотох, киниэхэ тийэр суоллар араастар // Орто Дойду. – 2002. – Тохсунньу 9 күнэ.
11. Васильева Н. Д., Шишигина А. Н. Андрей Александрович Попов.-Якутск: Институт гуманитарных исследований Академии Наук Республики Саха (Якутия), 2003. – 3-44 с.
12. Дмитририев П. Н., Попов Г. В. Саха фольклора. – Дьокуускай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1986. – 3-4 с.
13. Ефремов П. Е. Виктор Николаевич Васильев.-Якутск: Институт гуманитарных исследований АН Республики Саха (Якутия), 2003. – 3-28 с.
14. Ефремов П. Е., Романова Е. Н., Васильев В. Е. Этнограф учуонайдар сырдык ааттарын кэриэстээн // Олох суола. – 2003. – Ыам ыйын 13 күнэ.
15. Ефремов П. Е. Андрей Александрович Попов // Олох суола. – 1990.-От ыйын 19 күнэ.
16. Ефремов П. Е. Долганское олонхо. – Якутск: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1984. – 3-127 с.
17. Ефремов П. Е. Күн-дьыл уларыытыгар сыһыаннаах итэҕэллэр // Октябрь суола. – 1991. – Балаҕан ыйын 10 күнэ.
18. Ефремов П. Е. Түүлэр тустарынан // Октябрь суола. – 1991. – Атырдьах ыйын 17 күнэ.
19. Ефремов П. Е. Түүлэр уонна малааһыннар тустарынан // Октябрь суола. – 1991. – Балаҕан ыйын 10 күнэ.
20. Зелинский К. Л. Очерк истории якутской советской литературы. – Москва: Наука, 1970. – 10-40 с.
21. Илларионов В. В. Искусство якутских олхосутов. – Якутск: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1982. – 19-45 с.
22. Калашников А. А. Якутия. 1632-1917. Хроника, факты, события. – Якутскай: Бичик, 2000. – 188-215 с.
23. Кононов Н. Ф. Иччитэх алааспар сырыттым. – Бүлүү улууһун типографията, 2002. – 128-131 с.
24. Ксенофонтов Г. В. Ураангхай сахалар 1т. – Якутск: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1992. – 344, 400 сс.
25. Ксенофонтов Г. В. Ураангхай сахалар 1т. – Якутск: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1992. – 9 с.
26. Мухомлева С. Д., Рожина Л. Ф. Ойуун. – Дьокуускай: РНА СО ССНК ТЛИНЧИ, 1993. – 3-6 с.
27. Николаева А. И. А. А. Попов үлэлэрин чинчийбит биир дойдулааҕа // Олох суола. – 2003. – От ыйын 1 күнэ.
28. Новик Е. С. Обряд и фольклор в Сибирской шаманизме. – Москва: Наука, 1984 – 50,67 сс.
29. Ойуунускай П. А. Айымньылар. 7т. – Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1962. – 119 с.
30. Ойуунускай С. П. Аҕам сырдык аата. – Дьокуускай. Бичик, 2003. – 113, 136 с.

31. Ойуунускай С. П. Саха норуодунай тойуктара. – Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1983. – 27-29, 273 с.
32. Оконешникова А. П. Оҕону төрүт култуураны тилиннэриинэн уонна салгыы сайыннарынан уһуйан иитии-сайыннары эркээйтэ. – Дьокуускай: Саха Республикатын үөрэҕин министиэристибэтэ, 1994. – 3-7 с.
33. Павлов В. Үгүлээккэ көрсүһүүлэр // Олох суола. – 2003. – От ыйын 8 күнэ.
34. Пекарская Э. К., Эргис Г. У. Строптивный Кулун Куллуустуур. – Москва: Наука, 1985.
35. Петров В. Т., Лебедев Ж. К., Нестерова Л. Д. Мифология народов Якутии // Рукопись А. А. Попова “Несколько слов об этнографической изученности народов Сибири”, - Якутск: Якутский филиал СО АН СССР, 1980. – 75-78 с.
36. Петров В. Т., Лебедев Ж. К., Нестерова Л. Д. Мифология народов Якутии // Г. У. Эргис о якутской мифологии. – Якутск: Якутский филиал СО АН СССР, 1980. – 79-82 с.
37. Попов А. А. Долганский фольклор. – Ленинград: Советский писатель, 1937. – 3 с.
38. Попов А. А. Нганасаны. Материальная культура. 1 ч. – Москва, Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1948. – 3-126 с.
39. Попов А. А. Якутский фольклор. – Ленинград: Советский писатель, 1936. – 5-319 с.
40. Попов А. А. Камлания шаманов. – Новосибирск: Наука, 2006.
41. Путилов Б. Н. Метология сравнительно-исторического изучения фольклора. – Ленинград: Наука, 1976. – 224 с.
42. Пухов И. В. От фольклора к литературе. – Якутск: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1980. – 18-19, 30-31 сс.
43. Романова Е. Н. Петром основанный, преславный ныне град... // Якутский архив. – 2003. – 3-11 с.
44. Романова Е. Н., Васильев В. Е. Бүлүүттэн төрүттээх чулуу учуонай // Олох суола. – 2003. – От ыйын 1 күнэ.
45. Сергина Е. С. Приобщение учащихся национальной школы к традиционным мировоззрением народа Саха. – Новосибирск: Наука, 2003. – 37 с.
46. Слепцов П. А. Традиционная семья и обрядность у якутов (19- начало 20 вв.). – Якутск: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1989. – 3-9 с.
47. Сивцев Д. К. Саха фольклора. Хомуурунньук. – Новосибирск: Наука, Сибирская издательская фирма РАН, 1996.
48. Спиркин А. Г., Акчурин И. А., Карпинская Р. С. Словарь иностранных слов. – Москва: Русский, 1984. – 195, 257, 359, 191 сс.
49. Терентьев М. В. Кыылга-көтөргө сүгүрүйүү – саха омук биир сүрүн итэҕэлэ. – Дьокуускай: Дизайн-бюро “Булл”, 2003. – 19 с.
50. Тихонов Н. В. Үгүлээт дьоно-сэргэтэ. – Бүлүү: Бүлүү улууһун типографията, 1994. – 3-18 с.
51. Тихонов Н. В. Үгүлээккэ итэҕэл эстиитэ // Олох суола. – 1998. – Бэс ыйын 18 күнэ.
52. Тихонов Н. В. Үгүлээккэ танара дьэтин сабыдыала // Олох суола. – 2003. – Ыам ыйын 29 күнэ.
53. Тихонов Н. В. Үгүлээт аҕабытын оҕолоро // Олох суола. – 1994. – Бэс ыйын 5 күнэ.
54. Уткин К. Д., Федоров П. Н. Саха ойууннара. – Дьокуускай: Ситим КИФ, 1993. – 3-16 с.
55. Эргис Г. У. Очерки по якутскому фольклору. – Москва: Наука, 1974.
56. Эргич Г. У. Саха остуоруйалара. – Дьокуускай: Бичик, 1996. – 7-9 с.

57. Эргис Г. У. Сюжеты якутских сказок. – Якутск: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1967. – 273 с.
58. Эргис Г. У., Емельянов Н. В. Саха норуодунай ырыалара. – Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1946. – 5, 202, 212 сс.
59. Эргис Г. У. Емельянов Н. В. Саха норуодунай ырыалара. – Якутскай: Саха сиринээҕи кинигэ издательствота, 1977. – 84-92, 399 сс.

Иһинээҕитэ

Кириитэ	.....
Танараһыт Поповтар төрүттэрэ	.....
А. А. Попов дьизэ кэргэнэ	.....
А. А. Попов олобун бэлиэ кэрчиктэрэ	.....
Хаантыры абатын ууһа	.....
А. А. Попов хомуйбут саха норуотун тылынан уус-уран айымньылары	.....
Долгаан фольклора	.....
“Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур” олонхо тылбааһа	.....
Итэбэл уонна ойууннар	.....
Түмүк	.....
Туһаммыт литературам	.....
Иһинээҕитэ	.....

